

પરમાર્થસૂચક વસ્તુ વિચારસંગ્રહ

આત્મિક ઉન્નતિ કરવાને, આત્માની શક્તિ ખીલવવાને અને આત્માના સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો ખીલવવાને શબ્દાર્થપૂર્વક ધાર્મિક જ્ઞાનની અત્યંત જરૂર છે.

શબ્દ અને અર્થ ઉપર વિચાર કર્યા વિના ભાવરૂપ પ્રકાશ બહાર આવતો નથી અને ભાવરૂપ પ્રકાશ બહાર આવ્યા વિના મનુષ્યને યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી.

નવ તત્ત્વના યથાસ્થિત અભ્યાસ સિવાય તત્ત્વશ્રદ્ધા થવી મુશ્કેલ છે.

સમ્યક્ શ્રદ્ધા સિવાય સમ્યક્ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, સમ્યક્જ્ઞાન સિવાયની શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધામાં જાય છે અને અંધશ્રદ્ધાથી અથવા મિથ્યા શ્રદ્ધાથી આત્મા શુદ્ધ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જ્ઞાન જ્ઞાન તરીકે સાધ્ય નથી, પણ ક્રિયાના સાધન તરીકે સાધ્ય છે.

જૈનદર્શન જ્ઞાનને જ્ઞાન તરીકે માનતું નથી, પણ જ્ઞાન આચરણમાં મૂકવા માટે માનવામાં આવે છે.

જ્ઞાનનું-જાણવાનું ફળ એ જ કે-અનર્થથી બચવું અને ઇષ્ટનું સંરક્ષણ કરવું. આથી જ કહ્યું છે કે-જૈનદર્શનમાં જ્ઞાન જ્ઞાન માટે નથી.

શાસ્ત્રાદિનું પઠન એ દ્રવ્યજ્ઞાન છે અને આત્મસ્વરૂપનું જાણવું તે ભાવજ્ઞાન છે. સમ્યક્ત્વ વિના ભાવજ્ઞાન થતું નથી.

વાચના (વાંચવું), પૃચ્છના (પૂછવું), પરાવર્તના (ફરી ફરી વિચારવું) અને ધર્મકથા (ધર્મવિષયની કથા) કરવી-એ ચાર દ્રવ્ય છે અને પાંચમી અનુપ્રેક્ષા એ ભાવ છે. પ્રથમના ચાર અનુપ્રેક્ષા (મનનરૂપ ઉપયોગ) ન આવે તો દ્રવ્ય-રૂપ સમજવા.

જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન પણ આત્મજ્ઞાન માટે જ છે, એટલે તે જાણવું એ આત્મજ્ઞાનનું પ્રયોજન છે.

ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વગરની ક્રિયા સફળ નથી, એટલે ક્રિયા હોય તો જ જ્ઞાન કહેવાય છે અને જ્ઞાન હોય તો જ ક્રિયા કહેવાય છે. બન્નેમાં ગૌણ-પ્રધાનભાવથી દશાનો ભેદ છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયા એકલા કોઈ પણ વખત રહી શકતાં નથી. કોઈ વખત જ્ઞાનની મૂખ્યતા તો ક્રિયાની ગૌણતા અને કોઈ વખત ક્રિયાની મૂખ્યતા તો જ્ઞાનની ગૌણતા, પણ બન્ને-બેડું કાયમ સાથે જ રહે છે; છતાં જ્ઞાનમાર્ગ અને ક્રિયામાર્ગ કહેવાનો આશય જ્ઞાનની મૂખ્યતા તે ‘જ્ઞાનમાર્ગ’ અને જેમાં ક્રિયાની મૂખ્યતા તે ‘ક્રિયા-માર્ગ’ એ જ છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે. તે બન્નેમાંથી એકનો પણ નિષેધ કરનાર મોક્ષનો સાધક થઈ શકતો નથી, કારણ કે-ક્રિયા એ વીર્યની વિશુદ્ધિરૂપ છે અને જ્ઞાન એ ચેતનાની વિશુદ્ધિરૂપ છે. જ્યારે ચેતના અને વીર્યની વિશુદ્ધિ થાય છે ત્યારે જ સર્વ સંવરરૂપ મોક્ષ થાય છે.

કેવળજ્ઞાની ભગવંતો પણ સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર યા ક્રિયાને પામ્યા વગર પરમપદ-મોક્ષને પામી શકતાં નથી, તો પછી બીજાની તો શી વાત ? મતલબ કે-સમ્યક્ જ્ઞાન સંવરના સાધનરૂપ સમિતિશુભિ આદિ સમ્યક્ ક્રિયા-એમ ઉભયથી મોક્ષ છે, પણ બેઉમાંથી એકના અભાવમાં મોક્ષ નથી.

આત્માની શક્તિઓનો એકસરખો વિકાસ સાધ્યા વગર કોઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. એની શક્તિઓ મૂખ્ય બે છે-એક ચેતના અને બીજી વીર્ય. એ બન્ને શક્તિઓ અરસપરસ એવી સંકળાયેલી છે કે-એકના વિના બીજાનો વિકાસ અધુરો જ રહી જાય છે, જેથી બન્ને શક્તિઓ સાથે જ આવશ્યક છે. ચેતનાનો વિકાસ એટલે જ્ઞાન મેળવવું અને વીર્યનો વિકાસ એટલે જ્ઞાન પ્રમાણે જીવન ધરવું. જ્ઞાન અને ક્રિયા-એ બન્ને એકાંતો અર્થાત્ જીવનના છૂટા છૂટા છેડાઓ છે. એ બન્ને છેડાઓ ગોઠવાય તો જ ફળ-સાધક બને, અન્યથા નહિ. આ બાબતમાં અંધ-પંશુ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે.

જ્ઞાન ગમે તેટલું મેળવ્યું હોય, પણ સમ્યક્ ચારિત્ર સિવાયનું જ્ઞાન પાંગળું છે. જેમ પાંગળો માણસ લલે દેખતો હોય, પરંતુ પગ વિના બળતા અગ્નિ પાસેથી તે ઈષ્ટસ્થાને જઈ શકતો નથી; તેમ જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનબળે લલે દેખતાં હોય, પણ તેઓ સર્વ સંવર (ચારિત્ર) ક્રિયારૂપ પગ વગર દાવાનળથી બચી કદી મુક્તિ મુકામે જઈ શકતાં નથી.

શ્રી જૈનશાસનરૂપી રથને નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય-એમ બે ચક્રો છે. જેઓ એ બે ચક્રોમાંથી એક પણ ચક્રનો

ઈન્કાર કરનારા હોય અગર તેમ નહિ તો એકમાં જ રાચતા હોય તેઓ અને એ ઉભયનો યથાસ્થિત સ્વીકાર અને અમલ નહિ કરનારાઓ-ખન્નેય રથને ભાંગી નાંખવાનું પાપ કરનારા છે.

જેમ જે નેત્રો વિના વસ્તુનું અવલોકન ખરાખર થતું નથી, તેમ જે નય વિના દ્રવ્યોનું અવલોકન યથાર્થ થતું નથી. કેટલાક જીવો વ્યવહારનય વિના કેવળ નિશ્ચયનયથી નાશ પામ્યા છે, જ્યારે કેટલાએક જીવો નિશ્ચયનય વિના એકલા વ્યવહારનયથી માર્ગપતિત થયા છે-એમ શ્રી તીર્થંકરદેવોએ કહ્યું છે.

સિદ્ધાન્તમાં જ્યાં નિશ્ચયધર્મનું વર્ણન છે ત્યાં નિશ્ચયધર્મનો આદર કરવા માટે છે પણ વ્યવહારધર્મના ખંડન માટે નથી, તેમ વ્યવહારધર્મનું વર્ણન છે ત્યાં વ્યવહારધર્મના આદર માટે છે પણ નિશ્ચયધર્મના ખંડન અર્થે નથી. વ્યવહાર અને નિશ્ચયધર્મની ગૌણતા-મૂખ્યતા પ્રત્યેક જીવના અધિકાર પ્રમાણે જાણવી. સાપેક્ષબુદ્ધિએ સર્વ સત્ય છે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચય-એ બન્ને નયોને ગૌણ-મૂખ્ય રાખી પ્રવૃત્તિ કરતાં વસ્તુનો યથાર્થ યોધ થાય છે. જે વખતે વ્યવહારની મૂખ્યતા હોય તે વખતે નિશ્ચયની ગૌણતા હોય અને જે વખતે નિશ્ચયની મૂખ્યતા હોય તે વખતે વ્યવહારની ગૌણતા હોય : આમ બન્ને નયદષ્ટિઓમાં જ્યારે જેની જરૂરીયાત હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ બીજી દષ્ટિનો તિરસ્કાર ન કરતાં સમભાવની દષ્ટિએ કરવામાં આવે, તો વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે.

પોતાના શુદ્ધ આત્માને મૂકીને કોઈ સ્થળે, કોઈ કાળે, કોઈ પણ પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયનય ળીજાનો સ્પર્શ કરતો નથી; છતાં વ્યવહારનું આલંબન લઈ નિશ્ચયમાં પહોંચે છે. આમ વ્યવહારના આલંબનને લઈ નિશ્ચય વર્તતો હોવાથી તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે છે.

બહારથી જે વસ્તુ આવેલી હોય તે તરફ નજર રાખીને વ્યવહાર બોલે છે, ત્યારે નિશ્ચય અંદરમાં પોતાની જે વસ્તુ છે તે તરફ નજર રાખીને વાતો કરે છે.

નિશ્ચયમાં જ લીન થયેલા મહાત્માઓને જે ક્રિયાઓ અતિ પ્રયોજનવાળી નથી, તે જ ક્રિયાઓ વ્યવહારમાં રહેલાને અતિ ગુણુકારી છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનકે વ્યવહારની મૂખ્યતા અને નિશ્ચયની ગૌણતા હોય છે, જ્યારે અપ્રમત્ત આદિ ગુણુસ્થાનકથી માંડી નિશ્ચયથી મૂખ્યતા હોય છે.

વ્યવહારનયને જાણી આદર્યા વિના નિશ્ચયનય આદરવાની ઇચ્છા કરવી એ અનુપયોગી છે. શુદ્ધ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી.

સ્થૂલ મલિનતાવાળાને વ્યવહાર-ક્રિયા ઉપયોગી છે. વૃત્તિઓમાં રહેલી સ્થૂલ મલિનતા ઉત્તમ વ્યવહારવાળા દાન, તપ, જપ, વંદન, પૂજન, દયા આદિ ક્રિયાઓથી દૂર કરી શકાય છે, જ્યારે મનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ મલિનતા વિવેકદષ્ટિવાળા વિચારથી વિશુદ્ધ કરી શકાય છે.

ક્રિયામાર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર મનુષ્યે પોતાના મન-વચન-શરીરને વ્રત-તપ-જપાદિ યમ-નિયમોમાં અહર્નિશ પ્રવ-

તાંવવા પડે છે અને જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવેશ કરનાર મનુષ્યે ક્રિયામાર્ગમાં દૃઢતા થયા પછી અહોનિશ આત્મોપયોગમાં તત્પર રહેવું પડે છે.

જે ભૂમિકામાં જે ઘટે નહિ તે જીવ કરે, તો તે ભૂમિકાનો સહેજે ત્યાગ થાય છે.

જ્ઞાનપક્ષી સર્વથી આરાધક છે અને દેશથી વિરાધક છે, જ્યારે ક્રિયાપક્ષી દેશથી આરાધક છે અને સર્વથી વિરાધક છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા-ખત્રેને માનનાર તથા આચરનાર અનેકાન્તવાદી હોવાથી સર્વથી આરાધક છે.

સર્વ નયનો આશ્રય કરનારા મહાત્માઓ નિશ્ચયમાં ખેંચાતા નથી, વ્યવહારને તજી દેતાં નથી, જ્ઞાનને સર્વોત્કૃષ્ટ માનીને સ્વીકારે છે પણ ક્રિયાનો અનાદર કરતાં નથી, ઉત્સર્ગને આદરે છે પણ અપવાદને ભૂલી જતાં નથી, ભાવમાં તત્પર રહે છે પણ દ્રવ્યનું નિમિત્તપણું યાદ રાખે છે,—એવી રીતિએ સાપેક્ષપણે અહર્નિશ વર્તન કરે છે.

ક્ષયોપશમથી સર્વ મનુષ્યોની ભિન્ન વૃત્તિ હોવાથી પોતાનું અન્યને સર્વ પસંદ ન આવે અને સર્વનું પોતાને સર્વથી પ્રકારે પસંદ ન આવે,—આવી સ્થિતિ સર્વત્ર થોડા-ઘણા અંશે જ્યાં-ત્યાં દેખાય છે; તેમાં જ્ઞાની સાપેક્ષબુદ્ધિ ધારણ કરીને સાપેક્ષભાવે વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી મધ્યસ્થવૃત્તિએ આત્મ-કલ્યાણમાં પ્રવર્તે છે.

સાપેક્ષ એટલે વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષા રાખીને ઉત્સર્ગ તથા નિશ્ચયને પામવા માટે અપવાદ કે વ્યવહારનું સેવન કરવું તે : અને તેનાથી રહિત એકાંત વ્યવહાર અવિવેકથી

આચરે તે નિરપેક્ષ-જુટ્ઠો વ્યવહાર છે : અને જ્યાં જુટ્ઠો વ્યવહાર છે ત્યાં ધર્મ હોતો નથી.

જે વ્યવહાર નિશ્ચય તરફ લઈ જતો નથી, નિશ્ચયના અનુભવમાં મદદગાર થતો નથી, તે વ્યવહાર શુદ્ધ નથી : અથવા નિશ્ચયના લક્ષ વગરનો વ્યવહાર તે અસદ્બ્રૂત વ્યવહાર છે.

વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર અને પરમાર્થહેતુ વ્યવહાર એટલે વ્યવહારના માટે સેવાતો વ્યવહાર અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ અર્થે સેવાતો વ્યવહાર-એ બેમાં ભેદ છે. ભગવાનની આજ્ઞાને આત્મસાત્ કરી સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક આચારમાં મૂકાતો વ્યવહાર એ શુદ્ધ વ્યવહાર હોઈ પરમાર્થનું કારણ છે. પહેલો સાધ્યશૂન્ય હોઈ ત્યાજ્ય છે, જ્યારે બીજો આદરણીય છે.

જેઓ મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે, તે સર્વ પ્રથમ શુદ્ધ વ્યવહારનું આલંબન લઈને પછી નિશ્ચયના આશ્રયવડે પામ્યા છે. શુદ્ધ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ હોતી નથી.

વ્યવહારરત્નત્રયથી નિશ્ચયરત્નત્રય પ્રગટ થાય છે. આ રત્નત્રય (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર) વિના કોઈને કોઈ પણ કાળે પોતાના પરમ શુદ્ધ ચિદ્રૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો જ્ઞાનીઓનો દૃઢ નિશ્ચય છે.

સંયમ-આચરણ ચારિત્ર એ વ્યવહારરૂપ છે અને સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર એ નિશ્ચયરૂપ છે.

સંયમ-આચરણ ચારિત્ર વિના કેવળ સ્વરૂપાચરણ

ચારિત્રથી સિદ્ધિ થતી નથી. સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર કેવળ અપ્રમત્તાદિ ગુણઠાણે જ ઘટે છે.

સંયમ-આચરણ ચારિત્રરૂપ યમ-નિયમાદિ જે સાધનો શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે, તે નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે છે; કારણ કે-એ સાધનો પણ કારણને અર્થે છે. તે કારણ આ પ્રમાણે છે-આત્મજ્ઞાન રહી શકે એવી પાત્રતા પ્રાપ્ત થવા તથા તેમાં સ્થિતિ થાય તેવી યોગ્યતા થવા, આવા એ કારણો ઉપદેશ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાનીએ એથી એવા હેતુથી આ સાધનો કહ્યાં છે, પણ જીવની સમજણમાં સામટો ફેર હોવાથી તે સાધનોમાં જ અટકી રહ્યો અથવા તે સાધન પણ અભિનિવેશ-પરિણામે ગ્રહ્યા. આંગળીથી જેમ બાળકને ચંદ્ર દેખાડવામાં આવે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એ તત્ત્વનું તત્ત્વ કહ્યું છે.

જ્ઞાનીએ જેટલી ધર્મક્રિયાઓ-આચરણાઓ બતાવી છે, તે સર્વ એક આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે જ બતાવી છે; છતાં અધિકારભેદે સાધનાઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

આત્મા અમુક હેતુથી શુદ્ધ થાય અને અમુક હેતુથી શુદ્ધ ન થાય, એ કહાગ્રહ છે. શ્રી જિનેશ્વર ભગવાને આત્માને વિશુદ્ધ થવાના અસંખ્ય માર્ગો પોતાના જ્ઞાનમાં દેખ્યાં છે-બતાવ્યાં છે, તેમાંથી તમારા દર્દને જે દવા (ઉપાય) લાગુ પડે તે પાડો.

જ્ઞાનીની આજ્ઞા પ્રમાણે-જ્ઞાનીએ બતાવ્યા પ્રમાણે ગમે તે ક્રિયામાં વતે, તો પણ તે મોક્ષમાર્ગમાં જ છે.

જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ ચાલતાં જ્ઞાની ગુરૂએ ક્રિયાઓની

યોગ્યતાનુસાર કોઈને એક રીતે બતાવ્યું હોય અને કોઈને બીજી રીતે બતાવ્યું હોય, તેથી મોક્ષનો માર્ગ અટકતો નથી.

જીવની જ્યાં સુધી એકાન્ત વ્યવહારિક દૃષ્ટિ હોય, ત્યાં સુધી પારમાર્થિક ખ્યાલ આવવો બહુ દુષ્કર છે.

જ્યાં સુધી વ્યવહારને પરમાર્થ માન્યો હોય અને સાધનને સાધ્ય માન્યું હોય અથવા સાધનને સાધ્ય માની તેમાં જ અટકી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેવા જીવનું કલ્યાણ થવું દુષ્કર છે.

નિશ્ચય તત્ત્વોને સમજનાર જીવ કારણમાં કાર્યને માની લેવાની ભૂલ કરવાથી બચી જાય છે અને કાર્યસિદ્ધિના ખરાં કારણો સમજી અસત્ વ્યવહારથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરી શકે છે, જેથી વ્યવહાર સાથે નિશ્ચયતત્ત્વને પણ સમજવું જરૂરી છે.

નિજકલ્પનાએ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિનું સ્વરૂપ ગમે તેમ સમજીને અથવા નિશ્ચયાત્મક બોલો શીખી લઈને સદ્વ્યવહાર લોપવામાં જે પ્રવર્તે, તેથી આત્માનું કલ્યાણ થવું સંભવતું નથી : અથવા કલ્પિત વ્યવહારના દુરાગ્રહમાં રોકાઈ રહીને પ્રવર્તતા પણ જીવને કલ્યાણ થવું સંભવતું નથી.

બાહ્ય સાધનો મનને સ્થિર કરવાને માટે અવલંબનરૂપ છે-એ વાત પાછળથી ભૂલી જવાય છે અને બાહ્ય સાધનમાં જ સર્વસ્વ મનાઈ જવાય છે. સાધનોનો ઉદ્દેશ એ જ કે-મનને સ્થિર કરી ક્રમે વૃત્તિશૂન્ય કરવું.

બાહ્ય ક્રિયા એ સદાચાર નથી, પણ સદાચાર ઉત્પન્ન

થવાનું સાધન છે. સાધ્ય સિદ્ધ થતું હોય તો તેમાં સાધનનો સમાવેશ થઈ જાય છે, પણ સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોય જ એમ બનતું નથી.

સાધ્યને લક્ષ્યમાં રાખી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, તેવી સ્થિતિપૂર્વક સાધનનું સેવન થાય તો સાધન સાર્થક છે.

જે કારણ કાર્યને પહોંચાડે તે જ કારણ કહેવાય છે. કાર્ય તરફ લક્ષ રાખી નિરાગ્રહરૂપે કારણ સેવે તો કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ કારણમાં જ-સાધનમાં જ આગ્રહ રાખી તેને કાર્યભાવે માની કારણને સેવે તો તે કારણભાસ થાય છે.

સાધ્યને લક્ષમાં નહિ લીધેલા ધનૂર્ધરની બાણ ફેંકવાની એટલા જેમ નિષ્ફળ જાય છે, તેમ સાધ્યને સ્થિર કર્યા વગર કરાતી ક્રિયાઓ નિરર્થક જાય છે.

લક્ષ વિનાનું બાણ ફેંકવું તે જેમ નકામું છે, તેમ આત્મ-નિર્ણય કર્યા વિના તેને બંધનમુક્ત કરવા ક્રિયા કરવી તે પણ નિરૂપયોગી નિવડે છે.

સાધ્યની સિદ્ધિ પણ પ્રતિકૂળ સાધનથી થઈ શકતી નથી. સાધ્યને અનુકૂળ સાધન હોય તો જ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે. આત્માને દોષમુક્ત કરવા નિર્દોષ સાધનોની આવશ્યકતા છે.

સાધ્ય તે ભોક્ષ, સાધન તે સમિતિશુષ્તિ અને સાધક તે આત્મા જાણવો; એટલે સમિતિશુષ્તિરૂપ સાધનવડે સાધ્ય જે ભોક્ષ તેની સિદ્ધિ થાય છે. સમિતિશુષ્તિમાં સર્વ કાંઈ ચરણકરણ-સિત્તરી આવી જાય છે.

સઘળા ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોનો ઉદ્દેશ આત્માને વિકાસમાં મૂકવો એ છે. આત્મસ્વરૂપની ભગૃતિ-બીજ શબ્દોમાં આત્મ-દષ્ટિનો પ્રકાશ એ જ છે.

સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્ત થએલા એ આત્મગુણોની નિર્મળતા-આ ઉદ્દેશ આંખ સામે રહેવો જોઈએ. એ ઉદ્દેશને સાર્થક કરવા માટે જ દરેક ધર્મક્રિયાનો હેતુ હોવો જોઈએ.

કર્મના યોગથી અનાદિકાળથી જકડાયેલા આત્માને પોતાનું નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રગટાવવામાં જે વસ્તુ અગર જે સદ્ગુરુ આદિ વ્યક્તિ સહાયક થવાની લાયકાત ધરાવતી હોય, તે તે સાધનો સેવવા યોગ્ય છે : અર્થાત્-જે જે સાધનો આત્માના સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો પેદા કરવામાં સહાયક બનવાની લાયકાત ધરાવે છે, તે તે સેવવાને યોગ્ય છે.

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુઓએ સાધનાદિ કર્મો કરવા, પણ તેના ફળાફળમાં લેશ માત્ર આસક્તિ રાખવી નહિ. મતલબ કે-ક્રિયાનુષ્ઠાન આદિ સાધનો સાધકે ચિત્તશુદ્ધિ માટે બહુ જરૂરના છે. જો ક્રિયાનુષ્ઠાનના ફળરૂપે આત્મદર્શન થતું હોત, તો કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવા માટે શાસ્ત્રો કદાપિ ઉપદેશ કરત નહિ.

ભગવાનની સેવાનું ફળ નિર્વાણ અથવા મુક્તતા પ્રાપ્ત થવારૂપ હોવું જોઈએ. જો ચિત્તશુદ્ધિ કરવા માટે અથવા મનનો અને ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવા માટે ક્રિયા થતી હોય તો તેથી વિપરીત પરિણામ આવતું નથી, પણ માત્ર ક્રિયા-કાંડમાં જ અટકનારને મુક્તતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

દ્રવ્યપૂજા એ મનના અશુદ્ધ વાતાવરણને હઠાવવાનું સાધન છે. એ જ કારણથી ગૃહસ્થોને માટે તે ભાવપૂજાનું સાધન માનવામાં આવ્યું છે. પરંતુ યાદ રાખવું કે-સાધનને સાધ્ય માની લેવાની ગંભીર ભૂલથી સાવચેત રહેવું. સાધનની ભૂમિકા ઉચિત રીતે બાંધ્યા પછી સાધ્યવસ્તુમાં (ભાવપૂજામાં) અધિક ઉદ્યમ રાખવો.

ક્રિયા એ મનને નિયમિત કરનાર સાધન છે, પણ ધર્મ નથી : ઉપચારથી તેને ધર્મ કહેવાય છે.

ક્રિયા કરવામાં પોતાનું કે બીજાનું જ્ઞાન જો કે માર્ગદર્શક બને છે, પરંતુ ક્રિયાત્મક કાયદો મેળવવા માટે ક્રિયા તો પોતે જ કરવી પડે છે.

જૈનધર્મમાં જે આટલા બધા પવો તથા ઉત્સવો કહ્યાં છે, તેનો હેતુ માત્ર એ જ કે-ધર્મની મહાન્ ભાવનાઓ લોકો સમજી શકે અને તેને ક્રિયામાં મૂકી ક્રમે ક્રમે નિઃસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકે.

અનેક લોકો ધર્મની યથાર્થ ભાવનાને નહિ સમજી શકવાથી તેને સ્થૂલ રીતે વળગી રહે છે અને ઉત્સવ-આમોહ પૂરો થયો એટલે ભાવનાઓ ભૂલી જાય છે. એટલા જ માટે ધર્મનું બાહ્ય આવરણ યથાર્થ ધર્મને તથા આત્મજ્ઞાનને ઢાંકી દે છે-એમ જે કહેવાય છે, તે એક અપેક્ષાએ ખરું પડે છે.

હૃલ્લભ એવું સમ્યક્ત્વ રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિનો ભેદ અમુક હદ સુધી કર્મમળનો હાસ થયે અપૂર્વ અધ્યવસાય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ કોઈ જળાશયમાં કોઈ કાચબો તદ્દાસક્ત થઈને રહેતો હોય છે અને જળાશયનું જળ સેવાળ તથા કમળના પત્રોથી છવાયેલું હોવાથી પેલા કાચબાને પાણી ઉપર આવવાનું છિદ્ર મળી શકવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે, તેમ સંસારરૂપી જળાશયમાં જીવરૂપી કાચબાને સમ્યક્ત્વરૂપ છિદ્ર હાથ લાગવું એટલું જ મુશ્કેલ છે.

જેમ કલિકાલમાં બોધિષ્ઠીજ (સમકિત)ની પ્રાપ્તિ થવી, તેમ મરૂદેશમાં કલ્પવૃક્ષની ઉત્પત્તિ, નિર્ધન સ્થિતિમાં નિધાન અને દુષ્કાળમાં દુધપાકનું ભોજન સમજવું.

‘તમેવ સર્વં નિસ્સર્કં જં જિજ્ઞેહિ પવેદ્ય’-‘શ્રી જિનેશ્વરદેવે કહ્યું તે જ સાચું અને શંકા વિનાનું છે.’ આત્માના આવા પરિણામનું નામ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આ ગુણ અનંતાનુબંધી કષાય વિગેરે સાત પ્રકૃતિઓના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રગટ થાય છે. એમ થયા વિના વસ્તુતઃ આ ગુણ પ્રગટતો નથી.

સાત પદાર્થો ઉપર શ્રદ્ધારૂપ આત્મપરિણુતિની વ્યાપ્તિ તે ‘તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન.’ તે જ્યારે સમ્યક્ત્વ હોય ત્યારે જ પ્રગટે છે, જેથી વસ્તુતઃ શ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે, તો પણ તેને સમ્યક્ત્વરૂપ કારણનો ઉપચાર કરીને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણમાં મૂકાયેલ ‘તત્ત્વ’ શબ્દથી કેવળ અર્થથી ‘અર્થશ્રદ્ધાન’ એ સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા નથી, પરંતુ ‘તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન’ તત્ત્વરૂપ અર્થોની-પદાર્થોની શ્રદ્ધાઃ એટલે જે જે પદાર્થો તત્ત્વરૂપ છે, વાસ્તવિક રીતે

પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલ છે, તે તે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ વિગેરે અર્થોને સ્વીકારવારૂપ શ્રદ્ધા. આ સમ્યગ્દર્શનનું ફલ-દર્શક લક્ષણ છે, એટલે કે-સમ્યગ્દર્શનના ફળને દેખાડવાવાળું-પમડવાવાળું આ લક્ષણ છે.

તત્ત્વરૂપ અર્થોની શ્રદ્ધા એ પણ સ્વયં સમ્યગ્દર્શનરૂપ નથી કે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ નથી, કિન્તુ અનાદિકાળથી જે સુષુપ્ત આત્મસ્વરૂપ પરિણામ, મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ યા ઉપશમથી તેવા પ્રકારની જાગૃતિને પામે છે, તેને ‘સમ્યગ્દર્શન’ કહેવાય છે. તેનું બાહ્ય ચિહ્ન-કાર્યરૂપ ત્રિંગ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા છે.

માન્યતા અને શ્રદ્ધાનમાં ફરક સમજવાનો છે. માન્યતા એ નીચી કોટિની વસ્તુ છે, જ્યારે શ્રદ્ધાન એ માન્યતાનો પરિપાક હોવાથી ઉંચી કોટિની વસ્તુ છે. માન્યતા એ મનુષ્યના અમુક પ્રકારના મનનો ભાવ જ સૂચવે છે, જ્યારે શ્રદ્ધાન મનુષ્યના આત્મા ઉપર અજવાળું પાડનાર દિવ્ય પ્રકાશ છે. શ્રદ્ધાનનો ઉદય થતાં જીવ અને દેહનું આત્મસ્પર્શી વિવેકજ્ઞાન સ્ફુરી ભેદજ્ઞાન થાય છે. એ ભેદજ્ઞાનનું થવું એ જ ‘સમ્યગ્દર્શન’ કહેવાય છે.

જેવી આસક્તિપૂર્વકની માન્યતા પોતાના શરીર ઉપર અને માતા, પિતા તથા સાંસારિક વસ્તુઓ ઉપર હોય છે, તેવી અડગ માન્યતા આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા ઉપર બંધાય ત્યારે તેને શ્રદ્ધાન થયું કહેવામાં આવે છે. ચતુર્થ ગુણસ્થાનકનું જે ગૌરવ શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યું છે, તે આવી શ્રદ્ધાને અવલંબે છે.

ન્યારે તત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ ઉપજે, ત્યારે તેને મોક્ષની અભિલાષા-સાચો મુમુક્ષુભાવ હોય છે. ચોથા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકની શ્રદ્ધા એક જ છે. માત્ર તેમાં જ્ઞાન અને વર્તનમાં ફેર છે.

સર્વ કાર્યની પ્રથમ ભૂમિકા વિકટ હોય છે. સાચો મુમુક્ષુભાવ આવવો દુષ્કર છે, તો અનંતકાળથી અનભ્યસ્ત મુમુક્ષુતા માટે તેમ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

સમ્યગ્દર્શનના શમ-સંવેગાદિ જે પાંચ લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પાંચેય (શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય) લક્ષણો યદ્યપિ સમક્રિતવંત આત્મામાં હોવા જ જોઈએ, તથાપિ શમ-સંવેગાદિ પ્રથમના ચાર લક્ષણો કદાચ કોઈ તેવા કર્મોદયજન્ય નિરૂપાયના પ્રસંગોમાં ન્યૂનપણે દૃષ્ટિગોચર થાય, તેટલા માત્રથી સમ્યગ્દર્શનમાં ક્ષતિ માનવાનું સાહસ કરવું ઉચિત નથી.

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપા-એ ચારેય લક્ષણો પૂર્ણ ક્રાંતિએ કોઈ આત્મામાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય, પરંતુ ‘આસ્તિક્ય’ લક્ષણમાં ખામી હોય, તો શમ-સંવેગાદિ ઉચ્ચ કક્ષાના હોવા છતાં તે આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનનો પ્રાયઃ અભાવ છે.

જો આસ્તિક્ય નામના પંચમ લક્ષણમાં એક અક્ષર માત્ર પણ અરૂચિ-અશ્રદ્ધાન થાય, તો તે આત્મા સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. કોઈ અપેક્ષાએ એમ કહેવામાં આવે છે કે-‘આસ્તિક્ય વિનાના શમ-સંવેગાદિ લક્ષણો આત્મિક વિકાસ માટે નિરર્થક છે તો તે કથન અસંગત નથી.’

સદ્ધર્મવિંશિકામાં આસ્તિક્યને જ પ્રધાનપણે અપેક્ષી આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે—‘શમસંવેગનિર્વેદાનુકંપાઽઽસ્તિક્ય લક્ષણાનાં સમ્યક્ત્વગુણાનાં પશ્ચાન્નુપૂર્વૈવ લામક્રમઃ પ્રાધાન્ય-ચ્છેત્યમુપન્યાસ इति ।’

સમ્યગ્દર્શનગુણ જે આત્મામાં પ્રગટ થયો હોય, તે આત્મામાં ‘આસ્તિક્ય’ લક્ષણ અવશ્ય હોય છે. સમ્યગ્-દર્શન ને આસ્તિક્ય-એ બન્નેનો અન્વય વ્યતિરેક સંબંધ છે, એટલે આસ્તિક્ય હોય ત્યાં અવશ્ય સમ્યગ્દર્શન હોય અને જ્યાં આસ્તિક્ય નથી ત્યાં સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોય છે.

આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, કર્તા છે, લોકતા છે, મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે,—આ આસ્તિક્યના છ લક્ષણો જ્યારે આત્મપરિણતિપૂર્વક-આત્મસાત્ થયા હોય, ત્યારે જ આસ્તિક્યગુણ સાર્થક ગણાય છે.

કેવળ આત્મા—પરલોક વિગેરેનો સ્વીકાર કરનાર આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ નથી થઈ શકતો, પણ વાસ્તવિકરીતે તે તે જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વો, કે જે પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા છે, તેને તે તે રીતે સ્વીકારનાર, સદ્દેશનાર આત્મા સમ્યગ્દર્શન-ગુણને પામેલો કહી શકાય. તાત્પર્ય એ છે કે—આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકાર્યા પછી આત્માના સ્વરૂપને સંપૂર્ણપણે વક્ષા-દાર રહેનારી કર્તા, લોકતા, નિત્યાનિત્યાદિ દરેક પ્રકારની માન્ય-તાઓને સ્વીકારી આત્મસાત્ કરવી જોઈએ—પરિણમવી જોઈએ.

આત્માની અસ્તિતાને સ્વીકારનાર દર્શનકારો એકાન્ત-વાદ સત્યની એક જ બાજુ નિરપેક્ષ દષ્ટિથી પકડી લે છે અને બીજી બાજુઓ કે જે સત્યની અંગભૂત છે તેનો

નિશ્ચયાત્મક ઇન્કાર કરવાની ગંભીર ભૂલ કરે છે. આથી સત્ય વાત પણ અસત્યરૂપ બને છે, કારણ કે-જે સત્યનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ નથી, સત્યનો અંશ છે, સત્યની એક બાજુ છે, તેને તે રૂપે એટલે કે-સત્યના એકાદ અંશરૂપ નહિ સ્વીકારતા કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર તેને બ્યારે સંપૂર્ણ સત્ય માની લેવાનો દુરાગ્રહ થાય, ત્યારે તે સત્ય સત્ય તરીકે નહિ રહેતાં અસત્ય-મિથ્યારૂપ બને છે.

જૈનદર્શન સ્યાદ્વાદને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક પદાર્થને તે જે સ્વરૂપમાં છે, તે જ સ્વરૂપે સ્વીકારવાનો સદાગ્રહ સેવે છે અને ઇતર આસ્તિક દર્શનકારો પોતે સ્વીકારેલ રીતિ મુજબ જગતના પદાર્થોને સ્વીકારવાનો-માનવાનો દુરાગ્રહ ચાલુ રાખે છે. જે કે આસ્તિક તરીકે જૈનદર્શન અને ઇતર સાંખ્યાદિ આસ્તિક દર્શનો સામાન્ય રીતે એક સમાન હોવા છતાંએ, જૈનદર્શનમાં કેવળ સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિ હોવાને અંગે આ બંને (જૈન-અજૈન) દર્શનોની તત્વવ્યવસ્થામાં મેળ રહેવો શક્ય નથી, માટે જ તત્ત્વને તત્ત્વરૂપે નહિ સ્વીકારનાર અશ્રદ્ધાનરૂપ કોઈ મિથ્યારૂપ બને છે.

વિપરીત તત્ત્વાર્થપ્રતીતિ-આત્મપ્રતીતિ એ જ મિથ્યાત્વ છે. જીવ અનાદિ સંસારદશામાં જગતના સઘળા બનાવો, ભાવો અને પ્રવૃત્તિઓનો નિર્ણય કર્યા કરતો છતો પણ, માત્ર પોતાના વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ સંબંધી અનિર્ણય અર્થાત્ વિપરીત શ્રદ્ધાનવડે જ દુઃખી થઈ રહ્યો છે અને એ જ અનંત સંસારદશાનું બીજ છે.

જે મનુષ્ય જડ-ચેતનના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજ્યો.

છે, તે આત્મશ્રદ્ધાના અપૂર્વ બળવડે પોતાની આત્મપરિણતિ અને બાહ્ય શરીરાદિ યોગને અવંચકલાવે પરિણુમાવી શકે છે.

સમકિતી જીવ રાગ-દ્વેષથી પરવસ્તુમાં-પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં રાચતો-માચતો નથી, અંતરથી ન્યારો વર્તે છે. જેમ જળમાં ઉત્પન્ન થયેલ કમળ જળથી નિર્લેપ રહે છે, તેમ ભવ્યજીવ સમકિતની પ્રાપ્તિ થતાં સંસારમાં પરવસ્તુના સંબંધથી ન્યારો વર્તે છે : સંસારમાં રહ્યા છતાં તે સર્વ સાંસારિક પદાર્થો પરથી મમતા ત્યાગે છે : તે પરવસ્તુમાં થતી ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે એટલે પુદ્ગલાનંદી કહેવાતો નથી, પણ ચતુર્થ ગુણસ્થાનકવાળો સમકિતીજીવ જ અંતરાત્મા કહેવાય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિને સર્વ પ્રકારના ભોગોમાં પ્રત્યક્ષ રોગોની માફક અરૂચિ થાય છે, કારણ કે-જે સમયે સમ્યગ્દષ્ટિની ચેતના સમ્યક્ત્વ હોવાને લીધે શુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમયે તેની વિષયોમાં અરૂચિ હોવી સ્વાભાવિક છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ હેયને હેય સમજી છોડી દે છે, પરંતુ હેય પદાર્થના ત્યાગમાં કેવળ સમ્યક્ત્વ જ કારણ નથી, કિન્તુ સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવની સાથે ચરિત્રમોહનીય આદિનો ક્ષયોપશમ પણ કારણ છે. અર્થાત્-સમ્યક્ત્વના સદ્ભાવમાં વિષયો પ્રત્યે અરૂચિ થાય છે, પણ વિષયોનો ત્યાગ તેો સમ્યક્ત્વસાથે ચારિત્રમોહનો ક્ષયોપશમ હોયે છતે જ થાય છે.

અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ પાપસેવનને અનિષ્ટ માનવા છતાં અને બીજાને તેના ત્યાગનો ઉપદેશ આપવા છતાં, પોતે

પરિત્યાગ કરી શકતો નથી તેનું કારણ ચારિત્રાવરણીય કર્મનો ઉદય છે.

ગુણ, દોષ અને તેનાં કારણોને સમ્યગ્ વિવેક થઈ આત્મામાં તથા રૂપદશાપૂર્વક નિશ્ચય વર્તવો એ જ સમ્યગ્દર્શન સહિત સમ્યગ્જ્ઞાન છે તથા દોષના કારણોને છોડી ગુણના કારણોને હેયોપાદેય વિવેકપૂર્વક પરમ આદરભાવે ગ્રહણ કરવા એ જ સમ્યક્ચરિત્ર છે. એ ત્રણેયની ઐક્યતા રૂપ આત્મદશા વર્તવી તે મોક્ષમાર્ગ છે.

સમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવથી જ ગૃહસ્થધર્મને અથવા મુનિધર્મને ધર્મ કહેવાય છે. એ વિના બન્ને પ્રકારના ધર્મને વસ્તુતઃ ધર્મ કહેવાતો નથી.

જડ તથા ચૈતન્યને લિપ્ત સમજીને જ્યારે આત્માની સન્મુખ વલણ થાય છે, ત્યારે જ જૈનમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે અને તેમાં આગળ વધ્યા પછી જ શ્રાવક અને શ્રમણ આદિની ભૂમિકાઓ-અધિકારો શરૂ થાય છે.

આત્મહેતુભૂત એવા સંગ વિના સર્વસંગ સુમુક્ષુ જીવે સંક્ષેપ કરવા ઘટે છે, કેમકે-તે વિના પરમાર્થ આવીર્ભૂત થવો કઠણ છે અને તે કારણે વ્યવહાર-દ્રવ્યસંચયમરૂપ સાધુત્વ શ્રી જિને ઉપદેશ્યું છે.

સમ્યક્ત્વગુણ હોય તો જ પરમાર્થથી મનની શુદ્ધિ કહેવાય છે-થાય છે, જ્યારે સમ્યક્ત્વ વિના મનની શુદ્ધિ મોહગર્ભિત હોઈ ઉલટી બંધન કરનારી થાય છે.

સમક્રિતથી સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સદ્ગુણની પ્રાપ્તિથી સમદૃષ્ટિપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

કીકી વગરનું નેત્ર અને સુગંધ વગરનું પુષ્પ જેમ નકામું છે, તેમ સમ્યક્ત્વ વગરની ધર્મક્રિયા નકામી માની છે.

દાનાદિ ક્રિયાઓ કરવાથી મોક્ષકળ મળે છે, પણ તેમાં સમ્યક્ત્વ જ સહાયક છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન કહો કે આત્મજ્ઞાન કહો, તે આત્માનું ખરું હિત સાધી શકે છે. જ્યારે એવી સાચી કરણી આત્મા સાથે એક રસ થાય છે, ત્યારે તે જલ્દી જીવને જન્મ-મરણના દુઃખથી મુક્ત કરાવી શકે છે. જેમ જળમાં જળનો રસ સાથે જ મળી રહે છે, તેમ જ્ઞાનમાં સાચી કરણી પણ સાથે જ મળી રહે છે. પૂ. ઉ. મ. કહે છે કે—

“ક્રિયા બિના જ્ઞાન નાહિં કબહુ, જ્ઞાન ક્રિયા બિનુ નાહિં;
ક્રિયા જ્ઞાન દોઉ મિલત રહેતુ હૈ, જ્યૌં જલરસ જલમાંહી.”

મોક્ષાભિમુખ આત્માઓ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સમભાવની પુષ્ટિમાં કરે છે પણ સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં કરતાં નથી, જેથી તેમનું જ્ઞાન અદ્ય હોય તો પણ સમ્યગ્-દર્શનપૂર્વકનું હોવાથી સત્ય જ્ઞાન છે : તેથી ઉલટું સંસારાભિમુખ આત્માનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ અને સ્પષ્ટ હોવા છતાં સાંસારિક વાસનાનું પોષણ કરનાર હોવાથી મિથ્યાજ્ઞાન-અજ્ઞાન કહેવાય છે.

ચૌદ પૂર્વનું જ્ઞાન, મુનિપણું, હજારો જાતિના સદાચરણ, તપશ્ચર્યા આદિ જે જે સાધનો-જે જે મહેનતો-જે જે પુરૂષાર્થ કહ્યાં છે, તે એક આત્માને ઓળખવા માટે-શોધી કાઢવા માટે આત્માને અર્થ થાય તો સફળ છે, નહિ તો

નિષ્કુળ છે. જો કે તેથી બાહ્ય ક્ષણ થાય, પણ ચાર ગતિનો છેદ થાય નહિ.

સમ્યગ્દષ્ટિ અથવા તથાપ્રકારની દષ્ટિભેદનો ત્યાગી જો અન્યદર્શનીયના વેદાંતાદિ કોઈ પણ ગ્રંથોને વાંચે તો સમ્યક્રૂપે પરિણમે છે, કારણ કે-તેવો પુરૂષ તે તે ગ્રંથો-માંથી હેય, જોય ને ઉપાદેયના વિભાગસ્વરૂપને સમજે છે : અને શ્રી જિનેશ્વરના અથવા ગમે તેના ગ્રંથો કુદષ્ટિથી વાંચે તો મિથ્યારૂપે પરિણમે છે.

દષ્ટિવિષય ગયા પછી ગમે તે શાસ્ત્ર, ગમે તે અક્ષર, ગમે તે કથન તથા ગમે તે વચન પ્રાયઃ અહિતનું કારણ થતું નથી.

આત્મશ્રદ્ધાને સ્થિર રાખનાર દ્રવ્યાનુયોગ અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન-તત્ત્વબોધ જ છે. અનેક ઉપયોગી વિષયો ચર્ચવા ઉપરાંત શ્રદ્ધાને સ્થિર રાખનાર દ્રવ્યાનુયોગ ઉપયોગી છે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં બાહ્ય વસ્તુ અને આત્મિક વસ્તુઓનો અરસપરસ સંબંધ, એકબીજા ઉપર થતી તેની અસર અને તેઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવવામાં આવેલું હોય છે.

આત્મશ્રદ્ધા સુદૃઢ થવાને સહેલો અને સર્વોત્તમ ઉપાય આત્મજ્ઞાની-સદ્ગુરુમુખે સમ્યગ્જ્ઞાનના ભંડાર સમા શ્રી જિનાગમોનું શ્રવણ કરવું એ જ છે. આ જ કારણે બુદ્ધિના આઠ ગુણો પૈકી શુશ્રૂષાગુણને વધુ વજન આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રદ્ધાની સાથે જો શુશ્રૂષાદિ બુદ્ધિના ગુણો ભળે તો જ શ્રદ્ધાની સ્થિરતા અને દૃઢતા રહે છે, પરંતુ એકલી બુદ્ધિ

કાર્યકર નિવડતી નથી. શ્રદ્ધાની મૂખ્યતા અને બુદ્ધિની ગૌણતા સમજવી.

જ્યાં સુધી લગવાન શ્રી જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞા માનવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી સમકિતની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પ્રભુ અત્યારે વિદ્યમાન નથી, પરંતુ તેમના ભાષેલાં સૂત્રો મોબુદ્ધ છે. તે સૂત્રોમાં પ્રભુએ કહ્યું છે, તે મુજબ જો આપણે માનીએ-શ્રદ્ધિએ તો જ પ્રભુની આજ્ઞા માની કહેવાય અને તો જ સમકિતપ્રાપ્તિને યોગ્ય બની શકાય.

માનવું અને પાળવું-એ બે વસ્તુ એક નથી. માનવું એટલે પાળવાની હાર્દિક ભાવના અને પાળવું એટલે અસ્ખલિત જીવન ગાળવું. આ ભાવના ત્યારે જ ટકી શકે કે-જ્યારે શ્રદ્ધાભાવિત હૃદય હોય.

દુનિયાના તમામ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પારદર્શિતા મેળવવામાં આવે, પણ જો પોતાના કર્તવ્યો સમજવામાં ન આવે, પોતાનું ખરૂં ધ્યેય ધ્યાનમાં લેવામાં ન આવે, પોતાની દૃષ્ટિ આત્મસ્વરૂપને અભિમુખ કરવામાં ન આવે, તો તે ગમે તેટલી વિદ્વત્તા-ગમે તેટલી શાસ્ત્રપારદર્શિતા પણ ફેાગટ છે.

જ્યારે એક વિદ્વાન્ ગણાતા મનુષ્યને અશુદ્ધ વ્યવહારમાં પ્રવર્ત્તો દેખવામાં આવે, ત્યારે સમજવું કે-તેનું જ્ઞાન હજી પ્રથમ પંક્તિ ઉપર જ છે. પ્રવૃત્તિમાં આત્માને લાલ-અલાલનો સદ્ભાવ જ્યાં સુધી તેના જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ, ત્યાં સુધી જ્ઞાન આડંબર માત્ર રહે છે અને તેવા જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અનેક પ્રસંગે અજ્ઞાન જ કહે છે.

પદાર્થોનું જ્ઞાન સારામાં સાફ હોય, પુસ્તકોનો અભ્યાસ વિશાળ હોય, પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વને તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારવા જેટલી ઋણુતા જેઓના અંતરમાં જન્મી નથી, ત્યાં સુધી તેઓનું જ્ઞાન જ્ઞાન તરીકે જગતના વ્યવહારોમાં સંબોધાવા છતાં વાસ્તવિક રીતિએ એ જ્ઞાન અજ્ઞાન બની રહે છે; એટલે કે-વસ્તુપરિચ્છેદક બની શકતું નથી.

જે વાંચવાથી, જે સમજવાથી તથા જે વિચારવાથી આત્મા વિભાવથી, વિભાવના કાર્યોથી અને વિભાવના પરિણામથી ઉદ્ધાસ ન થયો, વિભાવનો ત્યાગી ન થયો, વિભાવના કાર્યોનો અને વિભાવના ફળનો ત્યાગ ન થયો; તે વાંચવું, તે વિચારવું અને તે સમજવું અજ્ઞાન છે. વિચારવૃત્તિ સાથે ત્યાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે તે જ વિચાર સફળ છે.

જે વિદ્યાથી જીવ કર્મ બાંધે છે, તે જ વિદ્યાથી જીવ કર્મ છોડે છે. તે જ વિદ્યા સંસારી હેતુના પ્રયોગે વિચાર કરવાથી કર્મબંધ કરે છે અને તે જ વિદ્યા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સમજવાના પ્રયોગથી વિચાર કરે તો કર્મ છોડે છે.

ગમે તેવી વિશાળ બુદ્ધિ હોય પણ જો આત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા ન હોય, તો તેવી લુખી બુદ્ધિથી સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

મન જો આત્માભિમુખ ન થયું તો લાણુવું-ગણુવું સર્વ વ્યર્થ છે. આત્મા સાથે પ્રીતિ થયા વિના પરથી-પુદ્ગલ-ભાવથી પ્રીતિ છૂટતી નથી, અર્થાત્ આત્મધર્મમાં રૂચિ થયા વિના પુદ્ગલ ઉપર થતી મમતા ત્યાગી શકાતી નથી.

પોતાના આત્માની સ્થિતિ આ જગતમાં કેવી છે તેનું પહેલી તકે જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે.

વૈરાગ્યપૂર્વક કરવામાં આવેલો વિચાર જ સફળ થાય છે, પણ રાગવાળાએ કરેલો વિચાર સફળ થતો નથી. જે સુખદિ-વાળા પુરૂષને દિવસે દિવસે સંસારના સુખોની લાલસા પાતળી થતી હોય, તે પુરૂષનો વિચાર ફળદાયક થાય છે.

જ્યાં સુધી વૈરાગ્યવાસિત ચિત્ત કરવાનો વારંવાર અભ્યાસ પાડવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી તે અસ્થિર અવસ્થામાં રહી આધ્યાત્મિક માર્ગ તરફ વલણ પકડતું નથી અને તેથી જીવ બહિરાત્મભાવમાં વર્ત્યા કરે છે.

વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ શકે છે. વિષયમાં આસક્તિ નહિ રાખવી તેનું નામ 'વૈરાગ્ય' અને વિષય તરફ જતાં મનને વારંવાર રોકવું તેનું નામ અભ્યાસ.

તત્ત્વબોધનો વિકલ્પ થવામાં હેતુભૂત એવી ચિંતા કરવાનો જેનામાં સ્વભાવ નથી, તે ગતાનુગતિક પામર પ્રાણીને પ્રશસ્ત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી અને એથી જ મોક્ષના સાધનભૂત માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી.

વૈરાગ્યવિષયનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ સ્વવસ્તુ ઓળખાવવાનો, તેના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને પરવસ્તુ ક્યી છે તેને શોધી તેની સાથેનો સંબંધ ઓછો કરાવી ધીમે ધીમે તે તોડી નાંખવાનો હોય છે.

વૈરાગ્ય વિનાનું જ્ઞાન આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટાવી

શકતું નથી. પ્રથમ સાધનદશામાં વૈરાગ્યથી લેહજ્ઞાનની પુષ્ટિ થાય છે અને લેહજ્ઞાનથી સ્વ-પરનો લેહ ભાસે છે અને તેથી આત્મા સંવરભાવમાં રમે છે.

વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી તિક્ષ્ણ કરેલી અને સુખ-દુઃખાદિક સહન કરવામાં ધીરજવાળી બુદ્ધિથી આત્માના તત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરનાર પુરૂષ નિઃસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

પર્યાયદષ્ટિ વિરક્તભાવ ઉત્પન્ન કરવાને ઉપયોગી છે, ન્યારે દ્રવ્યદષ્ટિ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવાને અદ્વિતીય કારણ છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પોતે કોણુ છે ?, તેનું સ્વરૂપ શું ?, તેનો વિષય-કષાયાદિ સાથે સંબંધ કેવો છે ?, શા કારણથી છે ?, કેટલા વખત સુધીનો છે ?, આત્માનું સાધ્ય શું છે ?, તે કેમ અને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?, વિગેરે વિષયો ચર્ચે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાનો જ છે, જેથી એની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સર્વ મુમુક્ષુઓને હોવી જોઈએ.

જે પુસ્તકો-ગ્રંથો આપણને સૌથી વિશેષ ઉત્સાહ આપે, જે આત્માને ઉન્નત થવાને સૌથી વિશેષ નિશ્ચયવાળા બનાવે તથા જેમાં પારમાર્થિક ચિંતન અને આચરણમાં જોડવાને પ્રેરક હોય, તે જ ઉત્તમ ગ્રંથો છે.

જો તમારા જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યનો વિકાસ કરવો હોય તો જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથો અને ઉત્તમ ચરિત્રો ધ્યાનપૂર્વક વાંચો તથા તેમાંથી નીતિ અને આધ્યાત્મિકતાને વર્તનમાં ઉતારી જીવનમાં મેળવી લેતાં શીખો.

જો વાંચનપરિચય, નિદિધ્યાસન હોય, તો તેમાંથી કાંઈ ને કાંઈ સમજવાનું વિચારવાનું, આદરવાનું અને મનન કરવાનું જરૂર મળી આવે છે.

જ્યારે મનનની ટેવ પડે છે, ત્યારે જ વસ્તુરહસ્ય સમજાય છે. મનન કર્યા વગર વસ્તુસ્થિતિ સમજાતી નથી, આત્મજાગૃતિ સ્ફુરાયમાન થતી નથી અને વાંચેલો વિષય અંતરંગમાં જરા પણ અસર કર્યા વગર ઉપર ઉપરથી આવ્યો જાય છે. એક અંગ્રેજ વિદ્વાને ખરૂં કહ્યું છે કે-‘વાંચ મીનીટ વાંચો અને તેના ઉપર પંદર મીનીટ વિચાર કરો.’ આવી રીતે જ્યારે મનન કરવાની ટેવ પડશે, ત્યારે જ ખરેખરે સાર શોધી શકાશે.

પોતાની રૂચિવડે પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કરીને જ્યાં સુધી જાણવાયોગ્ય વસ્તુ જાણી ન હોય, ત્યાં સુધી તે વસ્તુ સમજાતી નથી.

કોઈ પણ ધર્મની મહત્ત્વતા સમજવા માટે તેના દ્રવ્યાનુયોગની મહત્ત્વતા સમજવાની જરૂર પડે છે અને કિંમત પણ તેનાથી જ થાય છે.

ભાષા ગમે તે હોય, પરંતુ જેમાં અધ્યાત્મનિરૂપણનો વિષય હોય અને અનુભવનો રસ ભરેલો હોય, તો તેને સંસ્કૃત કરતાં પણ ગંભીર સમજવી જોઈએ.

જેમ ભોજનની એક જ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન પાત્રોમાં મૂકવાથી તેના સ્વાદમાં ફરક પડતો નથી, તેમ ભાષાના ભેદો હોવા છતાં તેથી કરીને અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી.

પોતે સમજવા કરતાં બીજાને સમજવવામાં વાણીનો વિશેષ ક્રમ ગોઠવવો પડે છે. જો દષ્ટાંતના એકાદ અંશથી સાદૃશ્યને લઈને જે સમજવાનું હોય તે સમજાવું હોય, તો તે દષ્ટાંતનો સ્વીકાર કરી શાસ્ત્રોના મહા વાક્યોના અર્થને નિશ્ચય કરવો; પણ કુતાર્કિકપણું રાખીને જેઓથી અનુભવનું ખંડન જ થાય એવાં અપવિત્ર વિચારથી પરમ પુરુષાર્થને ઘસો પહોંચાડવો નહિ.

એકી વખતે લખવા કે બોલવામાં બધી બાબુઓની પૂર્ણ હકીકતો આવી શકતી નથી. એક લખાતી કે બોલાતી બાબતમાં બીજું કહેવાની કે લખવાની બાબતો ઘણી રહી જાય છે, પણ મૂખ્ય-ગૌણપણે જ્યારે જે પ્રસંગ ચાલતો હોય, કે જે અધિકારોને ઉદ્દેશી વાત ચાલતી હોય, તે જ રીતે બોલાય છે. આથી તેના હૃદયમાં બીજી બાબતો કહેવાની નહોતી કે આ જ કહેવાની હતી અને બીજી નિષેધવાની હતી, એવું ધોરણ કદી નક્કી કરી ન નાંખવું. સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ અપેક્ષાને સમજી ગૌણ-મૂખ્ય અને અધિકારી-અનધિકારી બાબતનું માધ્યસ્થ દષ્ટિએ સમજનારા હોય છે.

આત્માર્થ સિવાય શાસ્ત્રની જે જે પ્રકારે જીવે સ્વેચ્છાએ માન્યતા કરી છે, તે સર્વ શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે.

જેઓ શાસ્ત્રકરોએ ગોઠવેલા અનુક્રમે નહિ ચાલતાં ગમે તે રીતે સ્વચ્છંદે વર્તવા માંડે છે, તે જરૂર નિષ્ફળ અને ઉભયબ્રષ્ટ થાય છે.

એક માણસના હાથમાં ચિંતામણી આવ્યો હોય, પણ

જો તેની ઓળખાણ ન પડે તો નિષ્કળ છે અને જો ઓળખાણ પડે તો સફળ છે, તેમ જીવને ખરા જ્ઞાનીની ઓળખાણ પડે તો સફળ છે.

જીવે અજ્ઞાન ગ્રહ્યું છે તેથી ઉપદેશ પરિણમે નહિ, કારણ કે-તેના આવરણને લીધે પરિણમવાનો રસ્તો નથી. જ્યાં સુધી લોકના અભિનિવેશની કલ્પના કર્યા કરો, ત્યાં સુધી આત્મા ઉંચો આવે નહિ અને ત્યાં સુધી કલ્યાણ પણ થાય નહિ. ઘણા પુરૂષો જ્ઞાનીઓનો બોધ સાંભળે છે પણ વિચારવાનો યોગ બનતો નથી.

જો જીવ લૌકિક લયથી લય પામ્યો તો તેનાથી કોઈ પરમાર્થ થવો સંભવતો નથી. લોક ગમે તેમ બોલે તેની દરકાર ન કરતાં, આત્મહિત જેનાથી થાય તેવા સદાચરણ સેવવાં જોઈએ.

જ્યાં સુધી જીવ લૌકિક દષ્ટિને વમે નહિ તથા તેમાંથી અંતર્વૃત્તિ છૂટી ન પડે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનીની દષ્ટિનું વાસ્તવિક માહાત્મ્ય લક્ષગત ન થાય એમાં સંશય નથી. લોકો જ્ઞાનીને લોકદષ્ટિએ દેખે તો ઓળખે નહિ.

લૌકિક દષ્ટિ અને જ્ઞાનીની દષ્ટિમાં મહદ્ અંતર છે. જીવને અનાદિકાળથી પ્રમાદમાં રતિ હોવાથી જ્ઞાનીની દષ્ટિ લોકને (જીવને) રૂચિકર થતી નથી.

આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાં જ્ઞાની-સત્પુરૂષોનો સમાગમ થવો એ જ અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ છે.

જો જ્ઞાનીની અને જ્ઞાનીના વચનોની પરીક્ષા સર્વ જીવોને સુલભ હોત, તો નિર્વાણ પણ સુલભ જ હોત.

શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ.

જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર અવિરોધ, આત્માર્થ ઉપદેશક, અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ કરનાર હોય છે અને અનુભવસહિત-પણું હોવાથી આત્માને સતત જાગૃત કરનાર હોય છે.

જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી જ્ઞાનીપુરૂષના વચનને લૌકિક આશયમાં ન ઉતારવા અથવા લોકોત્તર દષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે અને જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી લૌકિક પ્રશ્નોત્તરમાં પણ વિશેષ ઉપકાર વિના પડવું ન ઘટે. તેવા પ્રસંગોથી કેટલીક વાર પરમાર્થદષ્ટિને ફોલ પમાડવા જેવું પરિણામ આવે છે.

આત્માને ઉન્નતિક્રમ હૃદયની ઉચ્ચ વૃત્તિઓના પ્રવર્તનવડે જ સાધી શકાય છે.

અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિથી અને પૌદ્ગલિક દશાના ત્યાગથી જીવ ઉચ્ચ સ્થાનમાં ચઢી શકે છે.

ઇષ્ટ વસ્તુમાં મનાતું સુખ જેમ ક્ષણિક છે, તેમ અનિષ્ટ સંયોગોથી થયેલું દુઃખ પણ ક્ષણિક છે.

કોઈ પણ પદાર્થને વિષે ઇચ્છાની પ્રવૃત્તિ અને કોઈ પણ પરપદાર્થના વિયોગની ચિંતા, તેને શ્રી જિનદેવ આર્ત-ધ્યાન કહે છે.

બાહ્ય સંયોગોના નિમિત્તે જીવોની વૃત્તિ જ્યાં જેવા સંયોગો મળે છે, ત્યાં તેવા પ્રકારની થઈ જાય છે.

વસ્તુતઃ જોઈએ તો બહિર્મુખવૃત્તિ એ જ સંસાર છે. બહિર્મુખવૃત્તિમાં રાગ અને દ્વેષનો રસ હોય છે, તેથી આત્માને કર્મ પણ ચીકણા બંધાય છે.

જ્યાં સુધી સંસારમાં આસક્તિ હોય છે, ત્યાં સુધી બહિર્મુખવૃત્તિનું વિશેષ પ્રાબલ્ય હોય છે. આત્મજ્ઞાન-સમ્યક્-દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થતાં આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને જાણે છે અને તેથી અંતર્મુખવૃત્તિની સાથે રમણતા કરે છે.

જ્યાં સુધી બહિર્મુખવૃત્તિ હોય છે ત્યાં સુધી સર્વ પ્રકારની વિદ્યાનો અભ્યાસ પણ પરિભ્રમણહેતુ છે, કારણ કે-તત્ત્વને તત્ત્વસ્વરૂપે જાણ્યા સિવાય સંસારનો પાર આવતો નથી.

અંતર્મુખવૃત્તિને સાધવા માટે જે જે નિમિત્તકારણોને અવલંબવા પડે અને જે જે વ્રતો-બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવી પડે, તેને વ્યવહારથી અંતર્મુખવૃત્તિ કહેવાય છે.

રાગ-દ્વેષના પરિણામની મંદતા અને આત્મામાં મનની સ્થિરતાવડે જે જે અંશે આત્મરમણતા થાય અને મનની અમુક સાધનોવડે એકાગ્રતા થાય, તેને અંતર્મુખવૃત્તિ કહેવાય છે. આત્માભિર્મુખવૃત્તિને અંતર્મુખવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે.

સંયમના બાહ્ય હેતુઓનું અવલંબન પણ અંતર્મુખવૃત્તિ માટે જ છે. પ્રભુપૂજા-ભક્તિ, ગુરૂનું અવલંબન, પ્રતિક્રમણ, પ્રતિલેખના, તીર્થયાત્રા વિગેરેનો મૂખ્ય ઉદ્દેશ અંતર્મુખવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ધાર્મિક ક્રિયાના રહસ્યોને અવજાણ્યા વિના અંતર્મુખવૃત્તિનો પ્રયત્ન સિદ્ધ થતો નથી.

સાધુઓને અગર શ્રાવકોને સદા અંતર્મુખવૃત્તિ રહેવી

હર્લે છે, કિન્તુ સતત અભ્યાસબળથી અંતર્મુખવૃત્તિને અમુક કાળાવસ્થાદેન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ધૈર્ય ગુણને ખીલવ્યા વિના અંતર્મુખવૃત્તિના સાધક બની શકાતું નથી.

શાસ્ત્રોનું વાંચન અને મનન જેમ જેમ વિશેષ કરવામાં આવે, તેમ તેમ અંતર્મુખવૃત્તિ વિશેષ પ્રકારે ખીલતી જાય છે.

બહિર્મુખવૃત્તિથી બાહ્ય સાધનોમાં પડેલા ભેદોની લડાઈઓ અને તેનાં વિવાદોમાં જેઓ સમય વ્યતીત કરે છે, તેઓ અંતર્મુખવૃત્તિનો સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી.

ગચ્છાદિ ભેદને નિર્વહવા-નાના પ્રકારના વિકલ્પો સિદ્ધ કરવા, તે આત્માને આવરણ કરવા બરાબર છે.

સાધનધર્મોમાં તકરાર કરવી, એ મૂળ મુદ્દાને ક્ષતિ કરનાર છે. સાધ્યની સ્પષ્ટતા હોય તો, જેનેજે સાધન યોગ્ય લાગે તે દ્વારા પોતાની મુક્તિ સાધે. આ દૃષ્ટિ સહિષ્ણુભાવ, વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ઉંડા રહસ્યની આલોચના વગર આવે નહિ.

જૈનદર્શનમાં અનંતજ્ઞાની પરમાત્માએ આત્માને તરવાના અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. તેમાંનાં જે સાધનથી સાધ્યનું સામીપ્ય થાય, સાધ્યનું દર્શન થાય અને સ્વ-અધિકાર મુજબ સમ્યક્નિર્વહન થઈ શકે, તે સાધન સાધકને ઉપકારક છે.

ઉપાયો કેટલાક વિધિરૂપે તો કેટલાક નિષેધરૂપે-એમ બે પ્રકારના હોય છે, પરંતુ ઉદ્દેશને એક બાજુ મૂકી દઈ કેવળ ઉપાયો સંબંધી ઝગડા કરવાથી કંઈ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી.

જેઓના હૃદય ઉપર મોહની અસર થઈ હોય-મંદતા પામી ન હોય, તેઓનું શાસ્ત્રજ્ઞાન વાદવિવાદને માટે થઈ પડે છે : અને મોહ વિનાના વિદ્વાનોએ સંપાદન કરેલ શાસ્ત્રજ્ઞાન તેના આત્માના ઉદ્ધારને માટે થાય છે.

જ્ઞાની પુરૂષોએ તિથિઓની મર્યાદા આત્માર્થે કરી છે. જો ચોક્કસ દિવસ નિશ્ચિત ન કર્યો હોત તો આવશ્યક વિધિઓનો નિયમ રહેત નહિ; માટે આત્માર્થે તિથિની મર્યાદાનો લાભ લેવો. બાકી રાગ-દ્વેષની કલ્પના કરી ભંગભાગમાં પડતા આત્માને તો તે આવરણરૂપ થાય છે.

પૂર્વાચાર્યોએ જીવોનો સ્વભાવ પ્રમાદી જાણીને બધાં દિવસને આંતરે નિયમ પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. તિથિને માટે ઉપવાસ નથી, પણ આત્માને અર્થે ઉપવાસ છે. હિત-કારી શું તે સમજવું જોઈએ. આઠમ વિગેરે તિથિની તકરાર તિથિ અર્થે કરવી નહિ, પણ લીલોતરી આદિના રક્ષણ અર્થે કરવી.

અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા જણાવતાં શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે-
'આત્માનમધિકૃત્યપંચાચાર ચારિમા' આત્માને ઉદ્દેશીને જે પાંચેય આચારની સાધના કરવી તેનું નામ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા જ જણાવે છે કે-ભાવચારિત્ર ટકાવવાને દ્રવ્યચારિત્રની જરૂરીયાત છે, માટે દ્રવ્યને ભાવનું કારણ માનીને ઉત્તમ નિમિત્તોને સેવવાપૂર્વક પાંચેય આચારને પાળે, તે બધા અધ્યાત્મી કહેવા યોગ્ય છે.

જે આત્મા જેવો છે તેવો પ્રકાશે એટલે પોતે જાણે,

અનુભવે અને લોકોને સમજાવે, તે જ માત્ર ખરા અધ્યાત્મી છે.

બાહ્ય અને અભ્યંતર એકસરખી પ્રવૃત્તિ હોય તથા સ્વરૂપની મૂખ્યતા સહિત ક્રિયામાં જેની પ્રવૃત્તિ હોય (જેમાં આત્માની અધિકતા સિવાય બીજું કંઈ ન હોય), તેને અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

અધ્યાત્મરૂપી રથ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુભ ક્રિયારૂપી બે પૈકાથી બને છે. શુદ્ધજ્ઞાન અને શુદ્ધક્રિયા-એ બે અંશો સિવાય અધ્યાત્મનો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી.

ક્રિયા ઉપર સંપૂર્ણ અભિલાષ અને અધ્યાત્મભાવના-વડે ઉત્તમ એવી મનોવૃત્તિને યોગ્ય હિતકારી કાર્ય, એ બે આત્માને શુદ્ધિ કરનારા ઉપાયો છે.

આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા વિના અને શુભ ક્રિયા કર્યા વિના ‘ અધ્યાત્મ-અધ્યાત્મ ’ યોગારવાથી કંઈ લાભ મળતો નથી, પણ યોગ્યતા મુજબ શ્રી જિનેશ્વરદેવે કહેલ શ્રાદ્ધધર્મ અને યતિધર્મને અનુસરીને શુદ્ધ વ્યવહારમાર્ગમાં વર્તવાથી આત્મસ્વરૂપ પામવાને યોગ્ય બની શકાય છે. શુદ્ધ વ્યવહારદ્વારા જ નિશ્ચયમાં પહોંચી શકાય છે. તે બન્નેય અરસપરસ સંબંધયુક્ત છે.

ધ્યાન, મૌન, તપ અને અનુષ્ઠાન-એ બધું અધ્યાત્મ-માર્ગની સન્મુખ હોવું જોઈએ. જો એમ ન હોય તો કલ્યાણના સાધક થઈ શકાય નહિ. હંમેશાં દરેક પ્રવૃત્તિમાં લક્ષ બાંધવાની જરૂર છે. જો લક્ષને-સાધ્યને સ્થિર કરી તદ્દનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તો જ પ્રવૃત્તિ સફળ થઈ શકે છે.

જ્યાં-ત્યાં ભટકતી ચિત્તની વૃત્તિઓને આત્માના સ્વ-રૂપમાં જોડી રાખવી, એને ‘યોગ’-બીજા શબ્દમાં ‘અધ્યાત્મ’ કહેવામાં આવે છે : એટલું જ નહિ પરંતુ એવી હઠ ઉપર આવવાના જે સાધનભૂત બ્યાપારો છે, તેને પણ યોગના બીજા શબ્દમાં અધ્યાત્મના કારણ હોવાથી ઉપચારથી યોગ યા અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

સમ્યગ્જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન થવાથી આત્મા જ પ્રિય લાગે છે અને તેનું જ્યાં સુધી જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી જડ-પૌદ્ગલિક વસ્તુ પ્રિય લાગે છે.

મોહદષ્ટિના ત્યાગથી અને અંતરદષ્ટિના પ્રગટીકરણથી આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ ભાસે છે.

શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે-એમ વદવા છતાં, જ્યાં સુધી આત્માને દેહથી ભિન્નરૂપે જાણતો-અનુભવતો નથી, ત્યાં સુધી મોક્ષ પમાતો નથી.

આત્માની જ્ઞાનાદિક ઋદ્ધિનો જે તિરોભાવ અનાદિ-કાળથી છે, તેનો આવિર્ભાવ થવો તે જ પરમાત્મપદ છે.

પરમાત્મદશા સાધ્ય છે, અંતરાત્મા સાધક છે અને બહિરાત્મભાવ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

બહિરાત્મપણું ટળી અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત થવું, તે ખરે-ખરું કઠણ છે. જે પ્રાણી શરીરથી આત્મા ભિન્ન માને છે અને એમ માનીને નિશ્ચયપૂર્વક પોતાને શરીરની ક્રિયાનો સાક્ષીરૂપ માને છે, તેને અંતરાત્મા જાણવો.

જ્યારે અંતરાત્મા થાય છે, ત્યારે જ શરીર ઉપરથી

મમત્વબુદ્ધિ દૂર થાય છે. એવી બુદ્ધિ થયા બાદ સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાની જીવ અંતરથી લિન્નપણે વર્તે છે. અજ્ઞાની જીવ શરીરના ધર્મને જ પોતાના કલ્પે છે, તે ઉપરાંત દુનિયાના પદાર્થોમાં મમત્વબુદ્ધિ કલ્પી શ્લેષ્મમાં માખીની જેમ સંસારમાં લપટાય છે.

મિથ્યાત્વનો નાશ થાય છે, ત્યારે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્માની શુદ્ધિ થાય છે અને આત્માની શુદ્ધિથી યોગ સિદ્ધ થાય છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી શુદ્ધ એવી જ્ઞાનધારા હોય છે, જે પ્રાપ્ત થયા પછી યોગની ધારા પ્રવર્તે છે.

યોગની ઈચ્છા રાખનારાને આવશ્યકાદિક ક્રિયા યોગના કારણરૂપ થાય છે.

સત્પુરૂષોએ જિજ્ઞાસા રાખવી એ ન્યાય છે. જે પુરૂષ યોગનો જ્ઞાતા ન હોય પરંતુ યોગની જિજ્ઞાસાવાળો હોય, તો પણ કાળાંતરે આત્મજ્ઞાનને પામે છે.

જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી સંન્યાસ-ત્યાગ કહેવાતો નથી, કારણ કે-આત્મજ્ઞાન વિના વસ્તુતઃ તેનું સ્વરૂપ સાવધ છે.

આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય, પરંતુ જે આત્મજ્ઞાન પામવાની સન્સુખતાપૂર્વક આત્મજ્ઞાનને પામવાના સાધનો સેવાતાં હોય, તો ઉપચારથી સંન્યાસ-ત્યાગ કહી શકાય છે.

આત્મા અને પરમાત્મા વિષે જે વિવાદ છે, તે ભેદ-બુદ્ધિથી કરેલો છે. જ્ઞાની ધ્યાનરૂપી સંધીથી એ વિવાદને

ફર કરી આત્મા અને પરમાત્માનો મેળ કરી ખતાવે છે.

ઐક્યતા અને ભિન્નતાથી (નિશ્ચય અને વ્યવહારથી) આત્માનું ધ્યાન હિતકારી છે અને તેથી જૂદી રીતે આગ્રહ રાખનારા પુરૂષોની જે બુદ્ધિ તે વૃથા વિડંબનારૂપ છે.

આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ નિશ્ચયનયથી થાય છે અને વ્યવહારનય ભેદદ્વારા આત્માથી પર એવા શરીર વિગેરેનો અનુભવ કરાવે છે.

વિશ્વમાં જે બધો જીવસમૂહ જૂદા જૂદા સ્વરૂપે છે, તે નામકર્મની પ્રકૃતિથી થયેલો છે. આત્માનો એ સ્વભાવ નથી.

આત્માને અજ્ઞાન અને વિષયો બંધન આપે છે અને સમ્યગ્જ્ઞાન મુક્તિ આપે છે. જ્ઞાન વિના જો કેવળ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે તો તે શાસ્ત્રના પુદ્ગલોથી મુક્તિ થતી નથી.

સઘળા સત્શાસ્ત્રો આત્માનો અનુભવ થવામાં કારણ છે અને શુદ્ધ અનુભવજ્ઞાન કાર્ય છે.

આ જગત્માં જીવને બંધન કરનાર વિષયો અને દુઃખો છે, જે ચાર કષાયોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ધ્યાની પુરૂષ તેવા વિષયોથી અને દુઃખોથી બંધાતો નથી, કારણ કે-તેને આત્માને વિષે જ પ્રીતિ-લીનતા છે.

જેમ કુવાના જળની સિદ્ધિ આવકના ઝરણાં ઉપર રહેલી છે, તેમ કર્મોના ફળની સિદ્ધિ ઉંચા પ્રકારના ધ્યાનમાં રહેલી છે. એવું ધ્યાન જ પરમાર્થનું કારણ છે.

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય-એ ચાર ભાવનાથી પુરૂષ ધ્યાનની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરે છે.

પામીને, પ્રાણીને પોતામાં ગુણીપણું મનાવી અને બીજા ગુણી-ઓમાં અવગુણીપણું મનાવી, તેઓની અવજ્ઞા અને પોતાના ઉત્કર્ષદ્વારા અનંત કાળચક્ર સુધી સંસારમાં રહ્યાવે છે.

સ્વગચ્છ કે પરગચ્છમાં જે સંવિજ્ઞ એટલે તીવ્ર વૈરાગ્ય-વાન ભવભીરુ બહુશ્રુત ગીતાર્થ મુનિજનો હોય, તેમનો ગુણા-નુરાગ કરવા મત્સર કે ગચ્છ મમત્વભાવથી તું ચૂકીશ નહિ.

ગુણાનુરાગીને ‘આ મારા ગુરૂ અને મારા ગચ્છના’ એ વિચાર હોય નહિ. વેષ માન્ય છે. જ્યાં સુધી અવગુણો ન માલુમ પડે ત્યાં સુધી તેમને દૂરથી સામાન્ય રીતે નમન કરવા યોગ્ય છે. પૂજા તો ગુણની જ છે અને અંતર-રાગ પણ તે પર જ હોવો જોઈએ અને ગુરૂ થવા યોગ્ય સાધુને તો ‘આ મારા શ્રાવક છે’ એવી વૃત્તિ સ્વાર્થ સાધવાની બુદ્ધિએ ન જ હોવી જોઈએ.

ગુણપૂજા છે તે યથાર્થ વિવેકમાર્ગ છે, પણ વ્યક્તિપૂજા તે માર્ગ નથી-યથાર્થ વિવેક નથી. જ્યાં યથાર્થ ગુણ દેખાય ત્યાં આદર કરવા યોગ્ય છે. અમુક જ વ્યક્તિને માનવી તે પક્ષપાત છે, એવું જૈનદર્શનમાં છે જ નહિ. જૈનદર્શનમાં ગુણપૂજા છે પણ વ્યક્તિપૂજા છે નહિ.

અમુક જ્ઞાન, ગુણ, પદ કે સ્થિતિને ધારણ કરનારા સાધુઓને વંદન અને નમન કરનારા, પોતે કલ્પેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોનું અંશે આરાધન કરવા છતાં, સાધુતાના બીજા ગુણોનું વિરાધન કરનારા થઈ જાય છે.

સર્વ ગુણોનો આદર, એક ગુણીનો અનાદર કે અવજ્ઞા

થતાં નાશ પામે છે. સર્વ ગુણો અને ત્રેવીશ તીર્થંકરોને માનનારો ગોશાળો એક જ ગુણી ભગવાન શ્રી મહાવીર-દેવની વિરાધના કરવાથી અનંત સંસાર ઉપાર્જન કરનારો થયો.

ગુણની આરાધના કબૂલ કરે, પણ ગુણવાનોની આરાધનાથી વિમુખ રહે કે ગુણવાળા એકની પણ વિરાધના કરે, તો પણ તે સંસારચક્રમાં રખડી પડે.

કારણ એ જ કે-ગુણવાનોની આરાધના એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર (રત્નત્રયી)ની આરાધના અને એ રત્નત્રયીરૂપ ગુણવાનોની જે વિરાધના કરે, તે સંસારચક્રમાં રખડી પડે તેમાં નવાઈ નથી.

વીસ સ્થાનકાદિ તપ શક્તિના અભાવે નહિ કરવાથી અતિચાર લાગે નહિ. આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્ત ગુણાધિકની પ્રશંસા ફરજિયાત હોવાથી તે નહિ કરનારને અવશ્ય અતિચાર લાગે.

વૈયાવચ્ચ આદિ જેમ પદ્મસ્થાના કરવાના છે, તેમ સામાન્ય સાધુઓના પણ કરવાના છે. ભરત, ખાડુંબલીજી અને વસુદેવજી વિગેરેનું પૂર્વભવનું વૈયાવચ્ચ-વિશ્રામણા-સેવા સાધુ માત્રના અંગે હતું. નાના, મોટા, પદ્મસ્થ, અપદ્મસ્થ, કુટુંબી, અકુટુંબી વિગેરે ભેદ સિવાય વિનય-વૈયાવચ્ચ કરવા જોઈએ.

સાધુને માટે માંદાની માવજત જેમ ફરજિયાત છે, તેમ રત્નત્રય માટેની સહાય તથા પ્રવૃત્તિ પણ ફરજિયાત છે.

એક સાધુ અન્ય સાધુની સહાયની દરકાર ન કરે, પણ અન્ય સાધુએ તે સાધુને સહાય કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

સમિતિ-ગુપ્તિએ ગુપ્ત અને આચારમાં રહેલા સદા-ચારી મુનિવરો જગત્પૂજ્ય છે. પછી ચાહે તે ગચ્છ-સમુદાયના હોય અને તેવા જ સાધુ સાધુ તરીકે વૈયાવચ્ચાદિ સર્વમાં અપેક્ષિત છે.

અંગોપાંગની સુંદરતા એ જ અંગની સુંદરતાની જડ છે, એ વાતને સમજનારો મૂળ ગુણના પાલનની માફક જ ઉત્તર ગુણના પાલનમાં કટિબદ્ધ થાય. ઉત્તર ગુણોનું દુર્લ્લક્ષ્ય મૂળ ગુણના દુર્લ્લક્ષ્યમાંથી જ જન્મે છે અથવા ઉત્તર ગુણોનું દુર્લ્લક્ષ્ય મૂળ ગુણના દુર્લ્લક્ષ્યમાં પરિણમે છે. અન્ય બીજા પણ નાના ગુણોની વિરાધનાના પરંપરાએ મોટા પાપ, તેના પ્રસંગો અને પારાયણો ગણાવ્યા છે, તે આ દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક છે. એક અંગેજ વિદ્વાને ખરું જ કહ્યું છે કે-‘ જે માણસ નાની વસ્તુઓને ધિછારે છે તે ધીમે ધીમે પતિત જ થશે. ’

યથાર્થ બ્રહ્મચારી બનવા માટે સૌ પહેલાં સંયમ સંબંધી કઠોર વ્રતનિયમો પાળતાં શીખવું જોઈએ, સ્ત્રીઓના નામ અને ગંધથી તો દૂર રહેવું જ જોઈએ; એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓની સાથે સંસર્ગ રાખનારા ગૃહસ્થોના સહવાસથી પણ ત્યાગી-બ્રહ્મચારીઓએ દૂર રહેવું જોઈએ.

અનંતજ્ઞાનીઓએ નિયત કરેલા વેષની સાથે સમ્યગ્-દર્શનાદિ ગુણો પણ જોઈએ. તે સિવાયનો સાધુ એ તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ સાધુ નથી, માટે કેવળ વેષધારીને જોઈને પણ મુંઝાવાનું નથી.

જેમ જગત્માં-વ્યવહારમાં શુદ્ધ ચાંદી અને મહોર

સાચી હોય તો તે નાણું ચાલે, અન્યથા નહિ; તેમ શ્રી જિનશાસનના વ્યવહારમાં જો ગુણ અને વેષ એ ઉભય હોય તો તે વંદનીય-પૂજનીય માન્યો છે.

ગુણ પૂજનીય છે, પણ વેષ નહિ-એમ માની. વેષને ઉઠાવનારા અગર તો ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવનો વેષ પૂજ્ય છે-એમ માની કેવળ વેષમાં જ મુંઝાઈ જનારા શ્રી જૈન-શાસનના મર્મને સમજ્યા નથી. ગુણની પરીક્ષા બુધજનો જ કરી શકે છે.

બાલ-અજ્ઞાની જીવ લિંગ (વેષ) જૂએ છે, મધ્યમ બુદ્ધિવાળો જીવ આચરણનો વિચાર કરે છે અને બુધજીવ સર્વ પ્રયત્નવડે આગમતત્ત્વની પરીક્ષા કરે છે.

ઉત્તમ પુરૂષ જે પ્રમાણે આચરણ કરે છે તે પ્રમાણે જ બીજા પ્રાકૃત જનો પણ વર્તે છે અને તે સાધુપુરૂષ જે વસ્તુને પ્રમાણ માને છે તેને જ સામાન્ય લોકો અનુસરે છે, જેથી ધર્માધિકારી ઉત્તમ પુરૂષોએ પોતાના આચારમાં જરા પણ ક્ષતિ ન આવવા દેવી જોઈએ.

‘દૃઢ પ્રતિજ્ઞા:’ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા વગરના આત્માઓ ધર્મને માટે લાયક ગણ્યા નથી. આ ઉપરથી ચોક્કસ ઠરે છે કે-ધર્મદાતા ગુરૂઓએ ધર્મચિંતામણિ દેતાં, લેનાર યોગ્ય છે કે નહિ-એ શાસ્ત્રવિધિ મુજબ જોવાની અનિવાર્ય ફરજ છે.

ઉત્તમ લોજન કરવું તે શ્રેષ્ઠ છે, પણ તેના અભાવે તદ્દન ભૂખે મરવું-તેના કરતાં સામાન્ય લોજનથી પણ પેટ ભરવું તે યોગ્ય છે. આ ન્યાયે જ્યાં સુધી નિવૃત્તિના કે પરમ

શાંતિના ઉત્તમ માર્ગમાં આવવાને પોતાની યોગ્યતા ન થાય, ત્યાં સુધી ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કરવો. તે પણ શ્રેષ્ઠ છે- યોગ્યતા વધારવાનું તે પરમ કારણ છે. યોગ્યતા સિવાય ઉચ્ચ પદારોહણ કર્યા પછી ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી એ મુશ્કેલીભર્યું કામ છે. તેવાઓને તે પદથી પાછું પડવું પડે છે, માટે યોગ્યતા ન હોય તો તે પદ સંપાદન કરવાની યોગ્યતા જ્યાં સુધી ન મેળવી શકાય, ત્યાં સુધી થોડી પણ યોગ્યતાવાળો કે પોતાની લાયક યોગ્યતાવાળો ગૃહસ્થધર્મ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.

સિદ્ધાંત જાણીને પણ, જેઓ તે સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ અર્થ કહેનારા છે, તેઓ ઇષ્ટ કરતાં હોય તો પણ તેમનું ઇષ્ટ થવું દુષ્કર છે.

વિધિનું કથન, વિધિ ઉપર રાગ, વિધિમાર્ગનું સ્થાપન, વિધિની ઇચ્છા અને અવિધિનો નિષેધ-એ શાસ્ત્રની ભક્તિ અને ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંત છે.

સૂત્રશૈલીએ રહિત, ગતાનુગતિકપણે, ઓધસંજ્ઞાથી અથવા લોકસંજ્ઞાથી જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે, તે અનુષ્ઠાન (અનુષ્ઠાન નહિ) કહેવાય છે, જે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

પરમાર્થશૂન્ય ધર્મશાસ્ત્રથી અવિરોધ નહિ પામતી અને સામાન્ય જનોએ શાસ્ત્રની અપેક્ષારહિત લોકરૂઢિએ કરેલ અનુષ્ઠાન-પ્રવૃત્તિ, એ લોકસંજ્ઞાનું લક્ષણ છે.

કોઈ જીવ એમ સમજે કે-હું ક્રિયા કરું છું એથી મોક્ષ મળશે. તે માણસ ક્રિયા કરે છે એ સારી વાત છે, પણ જે લોકસંજ્ઞાએ કરે તો તેનું કળ તુચ્છ મળે છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં ભાવની અભિલાષી એવી દ્રવ્યક્રિયા જ પ્રશસ્ત કહી છે અને એ જ પાંચ અનુષ્ઠાન પૈકી ચોથા તહેતુ અનુષ્ઠાનમાં આવી શકે છે. એ સિવાય બીજા અનુષ્ઠાનો દ્વારા કરાતી ક્રિયા તુચ્છ હોઈ ત્યાજ્યમાં ગણી છે.

ઉત્તમોત્તમ જન્મનો લાભ થયા છતાં પણ પાછું હલકી યોનિમાં આવવું પડે છે, માટે ઉત્તમ લોકની (દેવ-લોકાદિકની) આશા તજવી જોઈએ, અર્થાત્ માત્ર મોક્ષની ઇચ્છા રાખવી એ જ ઉત્તમ છે. જૈનદર્શનમાં ઉત્તમ લોકાદિની આશાએ કરવામાં આવતાં અનુષ્ઠાનને ગરલાનુષ્ઠાન કહે છે, જે ત્યાજ્ય માન્યું છે.

દાનાદિ ધર્મોથી વિરુદ્ધ વસ્તુ આચરવાના ભાવને શાસ્ત્રકારોએ કદી પણ ભાવ કહ્યો નથી, પરંતુ દાનાદિ ધર્મોને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ આચરવાના ભાવને જ શાસ્ત્રકારોએ શુભ ભાવ તરીકે પ્રતિપાદિત કરેલ છે.

ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને થતી ભક્તિ એ ભક્તિ જ કહેવાતી નથી. ભગવાનની આજ્ઞાને લક્ષ્યમાં રાખી કાળાનુસાર દોષોના પરિહારપૂર્વક થતી ભક્તિ એ જ સાચી ભક્તિ કહેવાય છે.

સંયમની રક્ષા કરતાં રહીને જીવનયાત્રા નિર્વહવી. સ્વાધ્યાય, પૂજન, દાનાદિક ક્રિયામાં પણ એ જ હેતુ રહેલો છે. જો સંયમની રક્ષા થતી ન હોય-સંયમ ન જ જળવાતું હોય અને બાકીના ક્રિયાકાંડો ચાલતાં હોય, તો એ બધું એકઠા વિનાના મીઠા જેવું છે.

જડ પદાર્થને લેવા-મૂકવામાં ઉન્માદથી વર્તે, તો તેને

અસંયમ કહ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે-ઉતાવળથી લેવા-મૂકવામાં આત્માનો ઉપયોગ ચૂકી જઈ તાદાત્મ્યપણું ન થાય. આ હેતુથી ઉપયોગ ચૂકી જવો તેને અસંયમ કહ્યો છે.

વસ્તુતઃ ઉપયોગ ચૂકી જવો એ જ ચિત્તની ક્લિષ્ટતા છે અને એનાથી કર્મબંધ થાય છે.

જીવને સંયોગી ભાવમાં તાદાત્મ્યપણું હોવાથી તે જન્મ-મરણાદિ દુઃખોને અનુભવે છે.

વિવેકગુણને લઈને આત્મા સર્વ પ્રકારના સંયોગથી ભિન્ન છે એમ માને છે અને વ્યુત્સર્ગ-ત્યાગના ગુણને લઈને દેહ તથા સર્વ ઉપકરણમાં આસક્તિ વગરનો રહે છે.

સ્વાધ્યાય એટલે સ્વનો અધ્યાય-આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન. ‘હું કોણ છું ?, માંડે સ્વરૂપ શું ?, માંડે કર્તાવ્ય શું ?, માંડે સાધ્ય શું ?’-આવા વિચારો કરવા કે આત્માના સ્વરૂપને લગતું વાંચન કરવું, તે સ્વાધ્યાય છે.

પોતાના જ્ઞાન અને શક્તિ બહાર હોય તેવા અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થવું, તે ખરેખર પોતાના અધિકારથી ભ્રષ્ટ થવા ખરોખર છે.

એટલા જ માટે પૂર્વાચાર્ય ભગવંતો કહે છે કે-શક્ય કાર્યનો આરંભ કરવો અને શુદ્ધ પક્ષનો સ્વીકાર કરવો. તેનાથી ઉલટો અશક્ય કાર્યનો આરંભ અને અશુદ્ધ પક્ષનો સ્વીકાર કરવો,-એ આત્મવિડંબનારૂપ હોઈ અહિતકર છે.

જે કાર્ય કરવું શક્ય ન હોય અથવા તો તે કરવા પૂરતું આપણું વીર્ય-ઉત્થાન કહો કે સામર્થ્ય પણ ન હોય,

તો તેનો આરંભ જ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે અને આરંભેલા કાર્યનો નિર્વાહ કરવો એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે.

જેઓ યુનાના કણીઆની પેઠે પારકાને રંગવાની યોગ્યતા ધરાવે છે અર્થાત્ સ્વયં આત્મધર્મવિમુખ હોઈ અન્યને ધર્મી બનાવવાનો ડોળ કરે છે, તેવા કુશુરની કક્ષામાં ગણાય છે.

સ્વ-આત્મામાં પ્રત્યેક ધર્મસ્થાનો પ્રાપ્ત થયા પહેલાં, યોગ્યતા આવ્યા પહેલાં, બરાબર પરિણમવા પૂર્વે વિધિજ્ઞાન અને સ્વરૂપ સમજ્યા વિના અન્યને ઉપદેશવા પ્રયત્ન કરવો, એ વિના રસવતીએ ભોજનનો આગ્રહ કરવા બરાબર છે.

જ્યાં મનુષ્યના હૃદયમાં અધિકારની પ્રભુતા આવી જાય છે, ત્યાં ન્યાયની ઈચ્છા રાખવી તે વેળુમાંથી તેલ કાઢવા બરાબર છે.

જેઓ આત્મભોગ આપવાની તૈયારી બતાવ્યા સિવાય અને અધિકારની પ્રાપ્તિ વગર અધિપતિપણાનું પદ ધારણ કરે છે, તે પોતાની જાતને મહા નુકશાન કરે છે.

પક્ષપાતયુક્ત બુદ્ધિવાળો માણસ અંધશ્રદ્ધાથી વસ્તુ-તત્ત્વનો યથાસ્થિત વિચાર કરી શકતો નથી, તો પછી શુભનો આદર ને દોષનો ત્યાગ તો શી રીતે જ કરી શકે ?

પક્ષપાત વિનાનો જે વિશેષજ્ઞ હોય તે જ વિશેષજ્ઞ બાણવો. પક્ષપાતી વસ્તુની બરાબર પરીક્ષા કરી શકતો નથી અને પોતે જે વાત માની લીધી હોય તેનું જ સમર્થન કરે છે.

જેમ જેમ રાગ-દ્રેષનો ઉપશમભાવ થાય છે, તેમ તેમ ન્યાયપ્રિયતા ખીલતી જાય છે. ન્યાયપ્રિય મનુષ્ય સત્ય ધર્મને ગ્રહી શકે છે અને અસત્યનો ત્યાગ કરી શકે છે. જે મનુષ્ય ન્યાયપ્રિય હોતો નથી તે રાગ-દ્રેષના પક્ષપાતમાં પડે છે.

સત્યની ખાતર સત્ય છે, નહિ કે મને પ્રિય છે અથવા માફ છે માટે સત્ય છે. એ અમોઘ ચાવી જો ધ્યાનમાં હોય, તો દષ્ટિરાગ, લોકેષણા, ગાડરીઓ પ્રવાહ, દર્શનમોહ-એ બધાં ઝપાટામાં દૂર થઈ આત્મા પોતાના સનાતન-અનાદિ-નિધન સત્ ભણી સહેજે વળે.

જ્યાં સુધી સાચી વાત કહેવાની તથા સાચી રીતે વર્તવાની આપણામાં હિંમત આવી નથી, ત્યાં સુધી આપણો ઉત્કર્ષ થવો કદી પણ સંભવિત નથી. શુદ્ધ આશયથી સ્વ-પર-હિતની યોગ્ય તુલના કરતાં જે લાગે તે કહેવામાં તથા કરવામાં જ પુરુષાર્થ છે.

વિચક્ષણ બુદ્ધિશાળીઓ માણસના વચનથી તેના ગુણ-અવગુણનો તોલ નિઃસંશય કરી શકે છે. અમુક વચનો કૃત્રિમ છે અને અમુક તેના શુદ્ધ અંતઃકરણના સત્ય છે, એ તાર-વણી-એ પારખું તેઓ પોતાની બુદ્ધિવડે કરી શકે છે.

મહંતતાના અભિમાની એવા વાચાળ મનુષ્યો અને ઘટાટોપ વાદળ ફેલાવતો પણ ખાલી ગર્જના કરતો એવો મેઘ તો ઠામ ઠામ છે, પરંતુ જેનું હૃદય કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી ભીંજાયું છે, આત્મજ્ઞાને કરી સહિત છે તથા સંસારપરિણામી આત્માઓને સંસારદુઃખથી મુક્ત કરવાની સાચી ઇચ્છા

માત્ર છે; એવા ઉત્તમ મનુષ્યો અને વર્ષા કરવાવાળો મેઘ-
એ બે જગત્માં બહુ હુલ્લ છે.

જે લોકો માત્ર શબ્દગૌરવપૂર્વક બીજાઓને બોધ દેવામાં
કુશલ હોય છે, પણ પોતે પોતાને એ ઉપદેશથી વિના-
કારણ જ મુક્ત સમજે છે, એવા લોકોનો ઉપદેશ નિરર્થક
સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી વસ્તુતઃ કંઈ લાભ થતો નથી.
આજના મોટા ભાગના ઉપદેશકો, શિક્ષકો, અધિકારીઓ
અને નેતાઓમાં આ દોષ સાંભળવામાં આવે છે, તેથી જ
તેઓ પોતાના ઉપદેશદ્વારા સુધારો કરવામાં જનતાને કુમા-
ર્ગથી હઠાવી સન્માર્ગ પર લાવવામાં નિષ્ફળ નિવડે છે.

મૂખ્યત્વે કરીને ઉપદેશના અંતરમાં સમતા રમી
રહી હોય, માધ્યસ્થભાવ જાગૃત હોય, મત-મમત્વના પક્ષ-
વર્તૂલનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો જરૂર મધુર વચ્ચનોથી શ્રોતાના
મન ઉપર તેવી જ સારી અસર કરી શકે છે; પરંતુ જો તેના
મનમાં જ કોઈ બીજી વાત વસી હોય તો ગર્ભિત કે અજ-
ર્ભિત, સીધી કે આડકતરી ટીકાઓ કરી ઉભયના હિતને
નુકશાન કરે છે : માટે જ વક્તાએ માધ્યસ્થતા, પક્ષત્યાગ,
વિનય અને વચનશુદ્ધિ રાખવાની આવશ્યકતા માની છે.

તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓએ આપેલો ઉપદેશ જો વારંવાર
વિચારવામાં આવે, તો જ ઉત્તમ ફળ આપે છે. જે પુરૂષ
અનાદરથી ઉપદેશના અર્થને ધારે નહિ, તેને તે ઉપદેશ
કંઈ પણ ફળ આપતો નથી.

ખાનપાન, રહેઠાણ વિગેરેમાં જેમ માણસોની રુચિ

ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેમ વાંચન કે જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ માણસોની રુચિ અલગ અલગ બેવામાં આવે છે.

કોઈ પણ વસ્તુ વાંચી અને સાંભળી એટલે જ્ઞાની બની જવાતું નથી. તે તે વસ્તુઓના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાથી જ જ્ઞાની થવાય છે.

આત્માની વાતો કરી કંઈ બેસાડવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી આત્માના સમ્યક્દર્શનાદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા યથાશક્તિ માર્ગ પકડવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી શુદ્ધ જ્ઞાનીપણું છે.

મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ રાખી મહાત્માઓનો સત્સંગ કરતાં, તેમણે આપેલા દિવ્ય વિચારરૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી ભગવાનનો માર્ગ બેનાર જ ખરેખરે માર્ગ પામી શકે છે : બાકી જાતિ, કુળ, વેષ વિગેરે પર મમત્વ રાખનાર કદી પણ ભગવાનનો માર્ગ જાણવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી.

રાગ-દ્વેષથી જેમનાં ચિત્ત દૂષિત છે અને મતના આગ્રહરૂપ ગ્રાહથી ગ્રસાયેલા છે, તેમની પાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરી ભગવાનનો માર્ગ પામવો તે સર્પની પાસેથી-અમૃત અને મર્કટની પાસેથી શાન્તતા મેળવવા જેવું છે.

એક તરફ મત અથવા ગરજનો મમત્વ અને બીજી તરફ નિર્મળ આત્મતત્ત્વની વાત કરવી, એ બનતું નથી. જ્યાં મતનો મમત્વ હોય, ત્યાં આત્મતત્ત્વનું જાણપણું હોતું નથી.

જેમ વૃક્ષના મૂળમાં અગ્નિ બળતો છતાં વૃક્ષ લીલું રહે તે સંભવિત નથી, તેમ મમત્વ અને તત્ત્વની વાત તેને વિસંવાદ છે. એટલે મમત્વીઓ યથાર્થ તત્ત્વ જાણે અને કહે તે ઉપર કહેલા વૃક્ષના દૃષ્ટાંત જેવું છે.

જે એકાંતપક્ષી, ગમે તો દયાપક્ષી, લક્ષિતપક્ષી વા ક્રિયાપક્ષી હોય, તો પણ નિરપેક્ષ વચન બોલનાર ચારેય ગતિઓમાં ભ્રમણ કરે છે.

જે મતવાદી અથવા ગચ્છવાદી હોય તેનાથી પ્રાયઃ તમામ વચનો સાપેક્ષ બોલાય જ નહિ, કારણ કે—મતના આગ્રહને લઈ તેવા મમતને કારણે નિરપેક્ષ વચન બોલે અને તેથી ગમે તેવી ક્રિયા કરતો હોય પણ તેનું કળ સંસારની વૃદ્ધિ જ છે; માટે નિરપેક્ષ વચનવાળો વ્યવહાર જુટ્ઠો કહ્યો છે.

જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે અને જે પરમાર્થનો બાધક થાય તે અસદ્વ્યવહાર છે. સમસ્ત જિનવાણી પણ પરમાર્થસાધક વ્યવહારના વિવરણરૂપ છે. એટલે પરમાર્થભૂળ જિનવચન સાપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે સાચો વ્યવહાર છે, બાકી બધો વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર જુટ્ઠો વ્યવહાર છે.

જ્યારે કોઈ પણ વાતનો પક્ષ થાય છે, ત્યારે તે પક્ષને મજબૂત કરવા વચન બોલવું પડે છે. આવા પક્ષગ્રહણ કરેલાઓથી ખરેખર બોલાતું નથી, તેથી જે પક્ષમાં પોતે હોય તે પક્ષની પરંપરામાં જે દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ કહ્યું હોય તે જ તે કહે છે અને તેમ ન કરનાર અથવા ન માનનાર ઉપર આક્ષેપ પણ કરે છે. આવા પક્ષપાતીના વચનથી ખરેખરા દેવ, ગુરુ અને ધર્મની ઓળખાણ થતી નથી અને સદેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની શુદ્ધતા ન થઈ એટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધા પણ રહેતી નથી.

જ્યારે શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન રહી ત્યારે સમ્યક્ત્વ ન રહ્યું

અને સમકિત વિનાની સર્વ ક્રિયા ધૂળ ઉપર લીંપણ કરવા સમાન નિષ્ફળ માની છે.

દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વને યથાર્થ નિર્ધારી જ્યારે તે શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર આત્મપરિણતિ-પૂર્વકની શ્રદ્ધા હોય, ત્યારે જ સમકિત થાય છે. દેવાદિ ત્રણેય તત્ત્વો નવતત્ત્વમાં જ અંતર્ગત છે.

જીવાદિ પદાર્થોના યથાર્થ-આત્મપરિણતિપૂર્વક નિશ્ચય વિના જગતના સ્થાવર-જંગમાદિ સર્વ ચર-અચર પદાર્થો ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ ભાસ્યા કરે છે. પર-પદાર્થો પ્રત્યેની ઇષ્ટાનિષ્ટ ભાવના એ જ રાગ-દ્વેષ છે. તે વાસ્તવિક પદાર્થશ્રદ્ધાન વિના ટળતું નથી.

શરીર અને જીવ-એ બન્નેમાં જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ થઈને શરીરથી આત્મા ભિન્ન યથાવત્ આત્મસ્વરૂપ પ્રતી-તિમાં ન આવે, ત્યાં સુધી જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. એક ક્ષેત્રાવ-ગાહપણે પરિણુમેલા અનાદિ સંબંધવાળા એ બન્ને પદાર્થોનો ભેદ ભાસવો, એ જ જ્ઞાનનો મહિમા છે.

ભેદજ્ઞાન થયા પછી જીવને અને પુદ્ગલને કર્તા-કર્મ-ભાવ છે એવી બુદ્ધિ રહેતી નથી; કારણ કે-જ્યાં સુધી ભેદજ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી કર્તા-કર્મભાવની બુદ્ધિ થાય છે.

જ્યારે આ આત્મા, આત્મા અને આશ્રવોનો ભેદ જાણે છે ત્યારે કષાયોદિ આશ્રવોથી નિવૃત્ત થાય છે, કારણ કે-તેનાથી જે નિવર્તતો ન હોય તેને આત્મા અને આશ્ર-વોના પારમાર્થિક (સાચા) ભેદજ્ઞાનની સિદ્ધિ જ થઈ નથી.

સત્ પ્રત્યેની અરુચિ એ અનંતાનુભંધી કષાય સમાન છે.

અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં જીવને અનંત વાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંત વાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંત વાર જિનદીક્ષા અને અનંત વાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું; માત્ર સત્ શુણ્ય નથી અને સત્ શ્રદ્ધયું નથી. એ મળ્યે, એ શુણ્યે અને એ શ્રદ્ધયે જ છૂટવાની વાતોનો આત્માથી ભણુકાર થશે.

પરમાર્થે જીવ-પુદ્ગલની પ્રવૃત્તિ લિપ્ત હોવા છતાં, જ્યાં સુધી ભેદજ્ઞાન ન હોય-થાય, ત્યાં સુધી બહારથી તેમની પ્રવૃત્તિ એક જેવી દેખાય છે. અજ્ઞાનીને જીવ-પુદ્ગલનું, જડ-ચેતનનું ભેદજ્ઞાન નહિ હોવાથી ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જેવું દેખાય તેવું માની લે છે.

એ દ્રવ્યોની ક્રિયા લિપ્ત જ છે. જડની ક્રિયા ચેતન કરતું નથી અને ચેતનની ક્રિયા જડ કરતું નથી. જે પુરુષ એક દ્રવ્યને એ ક્રિયા કરતું માને તે અજ્ઞાની છે, કારણ કે- એ દ્રવ્યની ક્રિયા એક દ્રવ્ય કરે છે એમ માનવું, તે શ્રી જિનનો મત નથી.

આત્મા પોતાના જ પરિણામને કરે છે, પુદ્ગલપરિણામને કદી કરતો નથી. આત્માની અને પુદ્ગલની-બંનેયની ક્રિયા એક આત્મા જ કરે છે-એમ માનનારા અજ્ઞાની છે. જો જડ-ચેતનની એક ક્રિયા હોય, તો સર્વ દ્રવ્યો પલટી જવાથી સર્વનો લોપ થઈ જાય-એ મોટો દોષ ઉપજે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માને ભેદજ્ઞાન હોઈ જડ-પુદ્ગલને આત્માથી લિપ્ત દૃષ્ટિએ નિહાળે છે અર્થાત્ એક જ્ઞાતા તરીકે જ રહે છે.

“ હું કર્તા પરભાવનો, ઈમ જિમ જિમ જાણે,
તિમ તિમ અજ્ઞાની પડે, નિજ કર્મને ઘાણે. ”

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય એ પદાર્થોનું સામાન્ય લક્ષણ છે. સર્વ પદાર્થ અંતર્ગત જીવ પણ એક દ્રવ્ય વા તત્ત્વ છે. તેનો સામાન્ય સ્વભાવ ઉપયોગલક્ષણ એ જ છે. વળી દયા, દાન, ત્યાગ એ સર્વ કલ્યાણાર્થી જીવો સાધી રહ્યા છે, એ પણ એક સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છે; પરંતુ એ સર્વથી નિરાળી ઓળખ જીવતત્ત્વ-આત્મતત્ત્વની જો જીવને થાય, તો વાસ્તવિક એકનિષ્ઠપણે સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તી શકે.

સંસારનું મૂળ કારણ આત્મ-અજ્ઞાન છે અને તે સંસારી જીવને અનાદિકાળથી વર્તી રહ્યું છે: તેથી જ વર્તમાન દેહમાં આત્મબુદ્ધિ કરી નવા નવા શરીર ધારણ કરી રહ્યો છે.

જીવ અને દેહની ભેદબુદ્ધિરૂપ સુપ્રતીતિ કોઈ તથા-રુપદશાવાન્ મહત્પુરૂષના જોગ અને સંગ વિના તથા જડથી ઓસરી કંઈક જીવ સન્મુખ દૃષ્ટિ થયા વિના આવતી નથી.

મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા બે વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે, તે બુદ્ધિ અને કર્તવ્યપાલન છે. બુદ્ધિથી કર્તવ્યોની શોધ કરવામાં આવે છે. બુદ્ધિના અજમાવ્યા વગર કર્તવ્યો પર પ્રકાશ પડતો નથી અને કર્તવ્યો સમજ્યા વગર કર્તવ્યપાલન બની શકતું નથી.

પોતામાં ગમે તેટલી મહાન્ શક્તિ, બુદ્ધિ અને ઉત્તમ શિક્ષણ હોય, છતાં આત્મશ્રદ્ધાના પ્રમાણમાં જ મનુષ્ય કાર્ય કરી શકે છે.

અનંત જન્મથી કર્મકલેશવાળા ગાઢ થયેલા આ આત્માનો તે કર્મકલેશથી જે રીતે છૂટકારો થાય, તેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન તે પરમાર્થ અર્થાત્ તે જ સ્વાર્થ-આત્માર્થ છે.

અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે જેટલો કાળ ગયો તેટલો કાળ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે જોઈએ નહિ, કારણ કે-પુરુષાર્થનું બળ કર્મના પ્રાબલ્ય કરતાં વધુ છે. કેટલાક જીવો જે ઘડીમાં કલ્યાણ કરી ગયા છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ ગમે તે રીતે આત્માને ઉંચો લાવે અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે જીવની દષ્ટિ ફરી જાય છે.

અનાદિકાળથી આપણી દષ્ટિ અશુભ નિમિત્તોની પ્રબળતાને લઈને પરાધીનતા તરફ ધસી રહી છે. પર-પદાર્થોના નિમિત્તપણાને લીધે ઇષ્ટાનિષ્ટ કલ્પનાઓ આપણા ઉપર સ્વારી કરીને બેસી જાય છે. તેનો નાશ કરવો અને તેવા નિમિત્તોને દૂર કરી આત્મદ્રવ્યની શુદ્ધ દષ્ટિ વિકસાવવી, એ જ સાચો મોક્ષમાર્ગ છે.

આત્માએ આત્માના (પોતાના) સન્મુખ થવું, પોતે પોતાને જાણવો એ જ ‘ધર્મનો યૌવનકાળ’ છે. જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તનકાળની અંદર જીવ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે જ પુરુષાર્થ ખરેખર વિજયી નિવડે છે. સિવાય દરેક મનુષ્યનો પુરુષાર્થ સફળ થતો નથી.

પુરુષાર્થવડે શુભાશુભ કર્મનો પરાજય કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન જાણવું જોઈએ. આત્મા અને તેનો વિરોધી પદાર્થ જડલાવ-આ બંનેનું જ્ઞાન જાણવાથી જ સ્વભાવ તરફ પુરુષાર્થ કરવો સુગમ પડે છે.

મોહનો વિનાશ તત્ત્વચિંતન કરવાથી થાય છે. તત્ત્વ-ચિંતન એ જ કે-સંસારસમુદ્રની નિર્ગુણતા (વિચિત્રતા, નિઃસારતા, દુઃખરૂપતા) અને જગત્ તથા આ સુખ-દુઃખ શું છે ?-એ સંબંધી વિચારણા કરવી, તેમજ આત્મા અને જડ-પૌદ્ગલિક પદાર્થોનું પૃથક્કેપણું વિચારવું.

આત્મા શી વસ્તુ છે ?, આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે ?, આત્મા પોતે જ સુખ-દુઃખના અનુભવનું કારણ છે કે કોઈ અન્યના સંસર્ગથી આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે ?, કર્મનો સંસર્ગ આત્માને કેમ થઈ શકે છે ?, તે સંસર્ગ અનાદિ છે કે આદિમાન ?, અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતિએ થઈ શકે ?, કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ?, કર્મના ભેદાનુભેદ કેવી રીતિએ છે ?, કર્મનો બંધ, ઉદય અને સત્તા કેવી રીતિએ નિયમબદ્ધ છે ?-આ બધી બાબતો અધ્યાત્મરૂપી બગીચામાં વિહરવાના અભિલાષીઓએ જાણવાની હોય છે, તેમજ સંસારની નિર્ગુણતાનું-અસારતાનું અવલોકન કરવાની જરૂરીયાત રહે છે.

દુનિયાના જીવો જે જે વસ્તુથી વસ્તુતઃ સુખની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી પણ દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે, તે તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને એથી મહેનત સુખ માટેની છતાં પરિણામ દુઃખમાં આવે છે.

જો દુઃખને ટાળવું હોય અને સાચા સુખને પ્રાપ્ત કરવું હોય, તો પરવસ્તુને પરવસ્તુ તરીકે યથાસ્થિત સમજી સ્વવસ્તુને આત્મસાત્ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવ તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ.

શરીર એ પણ પરવસ્તુ છે. પરવસ્તુઓને સાચા સુખની સાધનામાં સહાયક બનાવી શકાય છે.

દેહ જેનો ધર્મોપયોગ માટે છે, તે દેહ રાખવા જે પ્રયત્ન કરે છે તે પણ ધર્મને માટે જ છે.

અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે, તે દેહ આત્મવિચાર પામવા યોગ્ય જાણી-સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ, એક માત્ર આત્મા-ર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ, એ મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય હોવો જોઈએ.

સાચી મુમુક્ષુતા-સાચો મુમુક્ષુભાવ આવ્યા વગર પરવસ્તુને પરવસ્તુ તરીકે ઓળખી શકાતી નથી અને તેનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી.

એક આત્મા સિવાય-આત્માના ગુણો સિવાય જગત્માં જેટલી દૃશ્યમાન વસ્તુઓ છે, તે તે બધી પરવસ્તુઓ છે.

જગત્માં છ (ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પૃથ્વીસ્તિકાય, કાળ અને જીવ) જ દ્રવ્યો છે. તેમાં એક જીવોસ્તિકાય અર્થાત્ આત્માને જ ઓળખવાની પ્રથમ જરૂર છે. ચેતન-આત્માને ઓળખવા માટે જડના સ્વરૂપને પણ જાણવું જોઈએ, કારણ કે-એક વસ્તુથી વિરોધી વસ્તુ જાણ્યા વિના વાસ્તવિક જ્ઞાન થતું નથી.

છ દ્રવ્યોમાં જીવ-આત્મા સિવાય સઘળાં દ્રવ્યો જડ છે અને જે જડ છે તે પરવસ્તુ-પૌદ્ગલિક વસ્તુ છે.

ચેતન ફક્ત આત્મા જ છે, તે સત્સ્વરૂપ આત્માને

ઝોળખ્યા વગર, આત્માનું પરિણતિ જ્ઞાન થયા વગર અને તેને ઝોળખવાના સમ્યક્ સાધનો સેવ્યા વિના આત્મામાં આત્માના ગુણો મેળવવા પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી.

જીવને જ્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત બોધ થતો નથી, ત્યાં સુધી તે અસત્પરિણતિમાં રહી કાળ નિર્ગમન કરે છે.

જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણી શકતો નથી, તે પછી પરનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે તે તેનાથી શી રીતિએ જાણી-સમજી શકાય ? અને જ્યાં સુધી તે ન સમજવામાં આવે, ત્યાં સુધી ત્યાં રહી ગુંથવાઈ ડોળાયા કરે છે. શ્રેયકારી એવું નિઃસ્વરૂપનું જ્ઞાન તેણે જ્યાં સુધી પ્રગટ નથી કર્યું, ત્યાં સુધી પરદ્રવ્યનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવે તે કશાય કામનું નથી; માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે-ખીજી બંધી વાતો મૂકી દઈ પોતાના આત્માને ઝોળખવા પ્રયત્ન કરવો.

પોતાને શાની જરૂરીયાત છે અને શું મેળવવું છે?— એ જ્યાં સુધી નક્કી ન કર્યું હોય, ત્યાં સુધી નિશાન વિનાના ફેંકેલા બાણોની માફક તેમનો પ્રયાસ સફળ થતો નથી. એટલે પ્રથમ પોતાને મેળવવા યોગ્ય શુદ્ધ આત્માનો બોધ કરવો જોઈએ અને પછી તેને પ્રગટ કરવામાં સહાયક ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને શુદ્ધ આત્માનો બોધ હોય છે અને ત્યાર પછી જ ક્રિયા ફળદાયક થાય છે.

પોતાનું શું છે અને શું નથી એ જો સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય, તે પોતાનું જે હોય તે પ્રગટ કરવા અને જાળવવા પ્રયાસ થાય. એમ કરતાં સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ થાય. પોતાનું અને પારકું સમજવાના જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં લેહજ્ઞાન કહેવામાં

આવે છે અને એ લેઢજ્ઞાન થાય ત્યારે સર્વ જડ-પરદ્રવ્ય ઉપરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અનાદિકાળથી આ જીવ પરભાવમાં-પરવસ્તુઓમાં રમણ કરતો આવ્યો છે. પોતાનું શું છે?, પોતાનું શ્રેય શું કરવામાં છે?, પોતાનો આત્મવિકાસ કરવો યુક્ત છે કે નહિ? અને હોય તો તે કેવી રીતિએ થાય?—એ સંબંધી એને વિચાર જ આવતો નથી.

અનાદિકાળના અતથ્ય વિચારોએ આત્માને એવો છુંદી નાંખ્યો છે કે-હવે તેને પોતાની તરફ મોં ફેરવવાની શુધ્ધિ રહી નથી. પરકીય પદાર્થોની પરિણતિમાંથી છૂટા થવું એ જ અંતરતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા બરાબર છે.

આત્માનું અજ્ઞાન-આત્મભાન બૂલવું તે જ કૃષ્ણપક્ષ છે, તે જ પુદ્ગલપરાવર્તન છે, તે જ દુઃખમકાળ છે, તે જ દુર્ગતિનો માર્ગ છે, અશાંતિની ઉત્પત્તિ પણ તે જ છે અને રાગ-દ્રેષ, વેર-વિરોધ, વિષય-કષાય સર્વ તેમાંથી જ પ્રગટે છે.

ઇન્દ્રિયના નિગ્રહનું ન હોવાપણું, કુલધર્મનો આગ્રહ, માનશ્લાઘાની કામના, અમધ્યસ્થપણું—એ સર્વ કઠાગ્રહરૂપ છે. તે કઠાગ્રહ જ્યાં સુધી જીવ ન મૂકે, ત્યાં સુધી તેનું કલ્યાણ થાય નહિ. નવ પૂર્વ ભણ્યો તોય રખડ્યો! ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ જાણ્યું પણ દેહમાં રહેલા આત્માને ન ઝાળખ્યો!

જ્યાં સુધી જીવનું-આત્માનું સ્વરૂપ જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી અનંતા જન્મ-મરણ કરવાવડે જીવની શું બૂલ છે

તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. શાસ્ત્રનો સઘળો પ્રપંચ-વિસ્તાર એ જાણવાને માટે જ છે.

સ્વભાવમાં રહેલું અને વિભાવથી મૂકાતું એ જ મૂખ્ય સમજવાનું છે. બાલજીવોને સમજવા માટે સિદ્ધાંતોના મોટા ભાગનું વર્ણન જ્ઞાની પુરૂષોએ ઉપકારદૃષ્ટિથી કર્યું છે.

આત્મવિચારના અભાવે આ જીવ અનેક પ્રકારના સાંસારિક વૃત્તિના વમળમાં અટવાયા કરે છે અને જીવનનો હેતુ શું છે?, સાધ્ય શું છે?—તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કયાં વગર ફલભ મનુષ્યભવ પૂર્ણ કરી નાંખે છે.

જેટલો વખત આયુષ્યનો તેટલો જ વખત ઉપાધિનો જીવ રાખે, તો મનુષ્યપણાનું સફળ થવું ક્યારે સંભવે? મનુષ્યત્વના સફળપણા માટે જીવવું એ જ કલ્યાણકારક છે—એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તેના સફળપણા માટે જે જે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય હોય તે તે પ્રાપ્ત કરવા નિત્ય પ્રતિ નિવૃત્તિ મેળવવી જોઈએ. નિવૃત્તિના અભ્યાસ વિના જીવની પ્રવૃત્તિ ન જ ટળે.

લૌકિક ભાવ આડે જ્યાં આત્માને નિવૃત્તિ નથી આવતી, ત્યાં હિતવિચારણા બીજી રીતિએ સંભવતી નથી. એકની નિવૃત્તિ તો બીજાનું પરિણામ થવું સંભવે છે. અહિત હેતુ એવો સંસાર સંબંધી પ્રસંગ, લૌકિક ભાવ, લોકચેષ્ટા—એ સૌની સંભાળ જેમ બને તેમ જતી કરીને—સંક્ષેપીને આત્મહિતને અવકાશ આપવામાં આવે, તો જ હિતવિચારણા સંભવે છે.

લોકની દૃષ્ટિને જ્યાં સુધી જીવ વમે નહિ તથા

તેમાંથી અંતર્વૃત્તિ છૂટી જાય નહિ, ત્યાં સુધી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિનું વાસ્તવિક મહાત્મ્ય લક્ષ્યગત થઈ શકે નહિ.

આત્માનુભવ મેળવવાના જિજ્ઞાસુ એવા ત્યાગીઓ, પોતાના મનમાં નિરંતર એકાંત સ્થાનમાં જઈ, આત્મા ક્યાં છે ?, તેનું મૂળ સ્વરૂપ કેમ પ્રગટ થાય ? એ જ ચિંતા કર્યા કરે છે. તેઓ લોકસંજ્ઞા, લોકહેરી ને લોકેષણના ત્યાગી હોય છે અને જરૂર પૂરતો જ ઉપકાર કરવા માટે લોક-પરિચય રાખી અવકાશના વખતમાં આત્મા સાથે આત્માની જ-આત્માના હિત સંબંધી જ વાતો કર્યા કરે છે.

જે જ્ઞાની-ધ્યાની આત્મા છે, તે નિરીહપણે બાહ્ય-રની બાહ્ય જેવી દુનિયામાં સ્વાધિકારે કર્મો કરે છે. એવી આત્મદશા પાક્યા વિના જ્યાં-ત્યાં પરોપકાર કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી તે વસ્તુતઃ બંધન છે, તેથી આત્માની વાસ્તવિક શુદ્ધિ થતી નથી; માટે આત્મોન્નતિનો ઉપયોગ પ્રગટે તેવી દશા પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી એ જ સત્ય કર્તવ્ય છે. પશ્ચાત્ સેવાધર્મથી આત્માની શુદ્ધિ થયા કરે છે.

નિર્ગ્રંથ મહાત્માને વેદનાનો ઉદય પ્રાયઃ પ્રારબ્ધ-નિવૃત્તિરૂપ હોય છે, પણ નવીન કર્મબંધ હેતુરૂપ હોતો નથી. દેહમાં આત્મબુદ્ધિ અને આત્માને વિષે દેહબુદ્ધિ નહિ હોવાથી, તેઓ તીવ્ર રોગના ઉદયકાળે પણ ભય કે ક્ષોભને પામતા નથી.

જેઓ પોતાનો સ્વાર્થ-આત્માર્થ પણ પૂરો સાધી શકતા નથી, તેઓ પારકાનું કલ્યાણ શી રીતિએ કરી શકવાના હતા ?

મન જે જે સ્થિતિઓને વશ વર્તે છે, તે તેના પૂર્વ-

ગામી કારણોને લીધે હોઈ આત્મા તે પ્રકારે વર્તે છે.

જગત્માં શરીર અને મન સંબંધી દુઃખો પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શરીર અને મન જ છે. મન સ્વતંત્ર નથી, પણ આત્મા સ્વતંત્ર છે.

આપણા બધા વિચારો અને ભાવનાઓ તેના પૂર્વ-ગામી વિચારો અને ભાવનાઓના પરિણામરૂપે અને અવલંબનભૂત છે.

પૂર્વજન્મના સંસ્કાર અને આ જન્મના આબુખાબુના સંયોગો-એ બન્નેને લઈને અત્યારની આપણી સ્થિતિનું સ્વરૂપ બનેલું હોય છે.

જેવી જેવી લાગણીથી જે જે કાળે કર્મબંધ કર્યો હોય, તેવા તેવા પ્રબળ કે નિર્બળ, તીવ્ર કે મંદ રસે તે કર્મ ઉદયમાં આવે છે અને તે પ્રમાણે સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય છે.

આ સંસારની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ કર્મની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તે છે, એટલે જેવું કર્મ તેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે.

હૃદયના શુભાશુભ વિચારમાં પ્રથમ રસ, પછી નિશ્ચય-બળ, પછી પ્રયત્ન અને પછી ક્ષણ-એમ અનુક્રમ ઉદ્ભવે છે.

જેમ રસનો ઘાત થાય છે, તેમ સ્થિતિનો પણ ઘાત થાય છે.

વ્યવહારનયથી દરેક જીવ પોતપોતાના શુભાશુભ કર્મનો કર્તા અને તે જ તેનો લોકતા છે.

ઈશ્વર આ લોકમાં કેઈના પણ કર્તાપણાને અથવા

કર્મોને સર્જતો નથી, તેમ જ કર્મોનાં ફળોનાં સંયોગને પણ ઉત્પન્ન કરતો નથી. માત્ર મનુષ્યો સ્વભાવ-પ્રકૃતિથી જ શુભાશુભ કર્મો કરે છે અને તેનાં ફળોને ભોગવે છે.

સંસ્કારનું એવું સામર્થ્ય છે કે-પરભવમાં પણ તેવા જ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્-આ ભવના સંસ્કારો જેવી બુદ્ધિમાં દઢ થયેલા હોય છે, તેવા પ્રકારનાં પરભવમાં જન્મ થતાં પ્રગટ થાય છે.

ગત ભવમાં આપણે જે કૃત્યો કર્યાં હશે, તે આજે આ ભવમાં આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ અને આવતા ભવ માટેની પણ આજે જ તૈયારી કરી રહ્યા છીએ.

આજનું જીવન એ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની પ્રસાદીરૂપ છે, આજના આપણા સુખ-દુઃખ કે તડકા-છાંયડા-એ બધુંય ભૂતકાળની આપણી કરણીનું જ પરિણામ છે અને ભૂતકાળની કરણી તે જ આજના અનુભવાતાં કર્મો છે.

રાજ, રંક વિગેરેની વિશ્વમાં જે વિચિત્રતા છે, તે જીવે કરેલા કર્મથી થયેલી છે. જો એમ ન હોય તો સુખ-દુઃખ વિગેરેનું વેદન ન થાય.

આ સંસારસમુદ્ર જીવનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, એટલે કર્મ ભોગવવાને જીવને સંસારમાં આવવું પડે છે.

જેમ વાદળાં વિગેરેના ચિત્તો ઉપરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની એટલા ઉપરથી તેના પૂર્વ અને પશ્ચાત્ ભવો કેવા હોવા જોઈએ તે પણ થોડે-ઘણે અંશે સમજી શકાય છે.

કોઈ પણ વસ્તુને સર્વથા નાશ થતો નથી પણ તેના પર્યાયો બદલાય છે. પુદ્ગલોની આકૃતિ બદલાય છે પણ તેના પરમાણુ તો જગત્માં કાયમ જ રહે છે. આ રૂપાંતર થવું તે જ દરેક વસ્તુનો ‘પુનર્જન્મ’ સમજવો.

સુખ-દુઃખ એ પૂર્વકર્મને અનુસારે પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. તો ગર્ભમાં આવ્યો તે કયા કર્મથી? તે કર્મનો કાળ ગર્ભમાં આવ્યા પહેલાંનો માનવો જ પડશે, એટલે ગર્ભમાં આવ્યા પહેલાંનો જન્મ તે જ આત્માનો ‘પુનર્જન્મ.’

કાર્ય-કારણનો વિચાર કરતાં કારણ પહેલું સંભવે છે, તો માનવદેહરૂપ કાર્ય તેનું કારણ આ દેહોત્પત્તિની પહેલા જ માનવું પડશે. એ જ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ.

દરેક કાર્ય જૂતકાળમાં થયેલા કારણનું કાર્ય છે અને તે જ કાર્ય ભવિષ્યમાં થવાના કાર્યનું પાછું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે જોતાં દરેક કર્મ એક રીતે કાર્ય છે અને બીજી રીતે જોતાં કારણ છે. આ રીતે કાર્ય માત્રને કાર્ય-કારણ સંબંધ છે.

જો પુનર્જન્મ ન હોય તો આ ભવમાં નીતિના નિયમોને અનુસરવાની કોઈ પણ લાલચ રહેતી નથી. ફક્ત વ્યવહારમાં કમાઈ ખાવા ખાતર નીતિનો દેખાવ કરવાની જરૂર જણાય છે.

જે જીવનલાવનામાં પરલોક સંબંધીની જવાબદારી મૂખ્યપણે હોય અને મનુષ્ય આદિ આત્માનું અનંતપણું સ્વીકારતું હોય, ત્યાં જ હૃદયપૂર્વકની નીતિ, ન્યાય, સદ્વર્તન, પ્રેમ અને ઉત્તમ વ્યવહારની આશા રાખી શકાય.

આ ભવ સિવાય બીજો ભવ છે-એવી નીતિ જે સ્વી-
કારતી નથી, તે નીતિવડે પોષાયેલી ભાવનાઓ દેહ અને
તેનાં ધર્મો સિવાય ક્યાં નજર જ નાંખી શકે ?

ભવિતવ્યતાથી પ્રેરાએલો જંતુ, પરિણામને અનુસારે
પુણ્ય તથા પાપને બાંધતો તે પ્રમાણે વર્તે છે.

રોગની સ્થિતિને અનુસારે જેમ રોગીની પ્રવૃત્તિ હોય
છે, તેમ સંસારની સ્થિતિને અનુસારે બંધની પ્રવૃત્તિ વર્ણવી છે.

મનુષ્યો પરિણામ ભણી જૂએ છે, કારણ ભણી જોવાનો
પ્રસંગ તત્ત્વજ્ઞો જ મેળવી શકે છે.

હઃઅમાં પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરવો અને સુખને સમાન
દૃષ્ટિએ-મધ્યસ્થપણે વેદવું, એ જ જ્ઞાનીઓનો પ્રબોધેલો માર્ગ છે.

જ્યાં જ્યાં પરાધીનતા ત્યાં ત્યાં અદ્યક્ષતા અને જ્યાં
જ્યાં અદ્યક્ષતા ત્યાં ત્યાં પરાધીનતા.

જ્યારે ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા
માટે પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે.

હરેક કાર્યની ઉત્પત્તિ તે તે વસ્તુના કાળ, સ્વભાવ,
નિયતિ, ઉદય અને કર્મ-એ પાંચ કારણોને આભારી છે.

પાંચ કારણો મળે ત્યારે કાર્ય થાય. તે પાંચ કારણોમાં
મૂખ્ય પુરુષાર્થ છે. અનંતા ચોથા આરા મળે પણ પોતે
જે પુરુષાર્થ કરે, તે જ સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. જીવે અનંતા-
કાળથી પુરુષાર્થ કર્યો નથી, પણ બધા ખોટા આદર્શોનો
લઈ આડા વિઘ્નો નાંખ્યા છે. એ પુરુષાર્થ મનુષ્યપર્યાયમાં જ

સાધી શકાય છે. જીવને જ્યારે સાચી કલ્યાણવૃત્તિ જાગે, ત્યારે ભવસ્થિતિ પાકી છે એમ સમજવું.

જગતમાં જીવોની અનંતાનંત રાશિ છે, એમાં મનુષ્ય-સંખ્યા તો અતિ અલ્પ છે. તે નાની હોવા છતાં સર્વ પર્યાયમાં મૂખ્ય છે. આ જ પર્યાયમાં જીવ પોતાની શક્તિનો વિકાસ સાધીને અનાદિ સંસારના બંધનજન્ય-મર્મલેદી દુઃખોનો સમૂળો નાશ કરી અનંત સુખોના આધારરૂપ પરમપદને મેળવી શકે છે. સંયમગુણની પૂર્ણતા પણ આ જ પર્યાયમાં સધાય છે, જે પરમપદના હેતુરૂપ છે.

સંસારરૂપ સમુદ્રને તરવાના ઉપાયરૂપ આરિત્રરૂપી વહાણ છે, પણ તેમાં કમોના આશ્રવરૂપ છિદ્રો ન પડે તેની સતત સાવધાની રાખવી પડે છે.

મજબૂત નાવ અને માહિતગાર નાવિકથી જેમ સાગરનો તરીને પાર પમાય છે, તેમ સંસારસાગર સદ્ધર્મરૂપી નાવ અને સદ્ગુરુરૂપી નાવિકથી પાર પામી શકાય છે.

સોનાના ગ્રાહકો સોનું લીધા પહેલાં ચાર પ્રકારે તેની પરીક્ષા કરે છે. પ્રથમ કસોટી ઉપર ઘસે છે, તેથી નિશ્ચય ન થાય તો તેને કાપ મારે છે, તેથી પણ નિશ્ચય ન થાય તો અગ્નિમાં તપાવે છે અને હથોડીથી ટીપે છે. તેવી રીતે ધર્મના જિજ્ઞાસુઓએ ધર્મની ચાર પ્રકારે પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

પ્રથમ ધર્મના ઉપદેશકો કેવા આરિત્રવાળા છે તે જોવું અને પછી ધર્મના શાસ્ત્રો કેવા સંગત છે અર્થાત્ પૂર્વાપર અવિરોધ છે કે નહિ તે જોવું. એટલેથી જો નિશ્ચય ન થાય તો ધર્મનો સ્વાદાદ સિદ્ધાંત અને આચાર-વર્તન કેવા

પ્રકારનું છે તે જોવું અને તેમાં આત્માનુભવ, શાંતિ-સમાધિનો આવિર્ભાવ કેટલા અંશે છે તે જોવું. આ ચાર બાબતો જેમાં બરાબર હોય, તે જ ધર્મ માનનીય થઈ શકે.

એક-જે પૈસાની હાંડલી લેવી હોય તો પણ ચારેય તરફ ટકોરા મારી તેની પરીક્ષા-તપાસ કરવામાં આવે છે, તો આ લોક-પરલોકના સુખનું અદ્વિતીય સાધન એવા ધર્મની પિછાન માટે પૂરી તપાસ કેમ ન કરવી ?

જે વસ્તુ સકલસિદ્ધિ, દિવ્યસિદ્ધિ અને આત્મસિદ્ધિને આપનાર છે, તે ધર્મનું શું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે વિચાર કોઈ પણ જાતનો પક્ષપાત રાખીને ઉપલક્ષ્ય બુદ્ધિથી કરવાનો હોતો નથી, પણ નિષ્પક્ષપાતપણે-તાત્ત્વિક બુદ્ધિવડે કરવાનો હોય છે.

કોઈ પણ બાબતમાં એકાંત આગ્રહ જો થઈ જાય, તો પ્રશ્નાત્ ખંરા સત્યનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. દષ્ટિરાગથી વા મૂઢતાથી મનુષ્ય દેવ-ગુરુ-ધર્મની પરીક્ષા કરી શકતો નથી.

ધર્મ, એ ઈહલૌકિક અને પારલૌકિક અથવા વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક-એ બન્ને પ્રકારની ઉન્નતિ મેળવવાનું સાધન છે, પરંતુ ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જ્યાં સુધી સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી ધર્મની આરાધના આરાધનારૂપ થઈ શકતી નથી.

વસ્તુનું ક્ષણ સમજે, પણ જો સ્વરૂપ ન સમજે તો ઇષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી : હીરા, મોતી કે પત્તાની કિંમત સમજે, પણ જો સ્વરૂપ ન સમજે તો ઠગાયા વગર રહે નહિ; તેવી જ રીતે ધર્મના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન

મેળવવું જોઈએ અને એ મેળવે તો જ યથાર્થ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય, અન્યથા ઠગાવાનું થાય.

નાના પ્રકારનાં દુઃખોને અનુભવતા પ્રાણીને ત્રણેય લોકમાં કોઈ શરણ નથી. ધર્મને શરણ માનીએ તો તે વ્યાજબી છે, પરંતુ એમ માનવા છતાં જો ધર્મની આરાધના કરવામાં ન આવે તો દુઃખને નષ્ટ કરવાનું ક્યાંથી બની શકે ?

ધર્મ માનનાર-કરનાર કોઈ આખો સમુદાય મોક્ષે જશે-એવું શાસ્ત્રકારનું કહેવું નથી, પરંતુ જેનો આત્મા ધર્મત્વ ધારણ કરી તત્ત્વાર્થ પામશે તે સિદ્ધિપદ પામશે તેમ કહેવું છે.

આત્મશ્રેયકારી-લોકોત્તર ઉપકારી ધર્મસાધનાને લગતાં કાર્યોની સિદ્ધિ સમ્યક્શ્રદ્ધા-આત્મશ્રદ્ધા વિના થવી અશક્ય છે. એ જ કારણે મુક્તિમાર્ગના વર્ણનમાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની પણ પહેલાં દર્શન યા શ્રદ્ધાની જરૂરીયાત ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

કૃષિ ક્રિયાને વિકસાવવામાં મૂખ્ય હેતુ જેમ પાણી છે, તેમ જ્ઞાન, ચારિત્ર કે ધર્મ નિમિત્તક અનુષ્ઠાનોને શોભાવનાર, દીપાવનાર કે વિકસાવનાર મૂખ્ય હેતુ આત્મશ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનને શોભાવે છે, ચારિત્રને દીપાવે છે અને ક્રિયાને વિકસાવે છે અથવા તો તે સર્વની સફળતા માટે આત્મશ્રદ્ધા એ એક અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

ધર્મોન્નતિ અને પરિણામે થતી વિશ્વોન્નતિ જો મેળવવી હોય, તો બીજા પ્રયત્નોને ગૌણ બનાવી આત્મશ્રદ્ધા-સમ્યક્શ્રદ્ધાને સુદૃઢ બનાવવાના પ્રયત્નોને જ અગત્ય આપવાની જરૂર છે.

જૈનધર્મ પ્રત્યે સામાન્ય શ્રદ્ધા થયા પછી સમ્યક્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવાની જરૂર છે. શ્રદ્ધા એ એક શુક્લ આત્મ-પરિણતિ છે. સમ્યગ્દર્શન કહો કે શ્રદ્ધા કહો એ એક જ છે. જૈનધર્મના જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના યથાસ્થિત અભ્યાસ-પરિશીલન સિવાય સમ્યક્શ્રદ્ધા થવી અતિ દુષ્કર છે. એ થયા પછી જ ધર્મને લાયક બની શકાય છે.

સંક્ષેપમાં જે વિચારો, જે વચનો અને જે આચરણો આત્માને સ્વભાવ લાણી આકર્ષે અથવા સ્વભાવમાં જોડે, તે ધર્મ.

કેવલજ્ઞાની લગવાનોના અવિરોધી એવા વચનોના અનુસારે મૈત્રી આદિ સાત્ત્વિક ચાર ભાવનાઓવાળું જે પ્રવર્તન થાય તે ધર્મ છે અને એ વચનોના અનુસારે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓવાળું જીવન જેઓ જીવે તેઓ યથાર્થ ધર્મી છે.

જૈનધર્મની ટૂંકી વ્યાખ્યા એટલી જ, કે જેમાં સ્વાદ્વાદ-અનેકાન્તવાદ રહેલો છે, કોઈનો પણ પક્ષપાત નથી અને સર્વથા અવિરુદ્ધ-અવિસંવાદી છે; તે ધર્મ શ્રી જૈનધર્મ છે.

વેદાદિ અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે કેટલાક અવિસંવાદી ઉપદેશો મળી આવે છે, તે શ્રી જિનાગમરૂપી મહાસાગરમાંથી ઉછળેલા વચનરૂપી ખિન્દુઓ માત્ર છે.

દરેક ધર્મ પોતપોતાના સ્થાને અપેક્ષાએ સાચા છે એમ માનવું, પણ તેથી ‘બધા ધર્મો સરખા છે’-એમ સિદ્ધ થતું નથી. બધા ધર્મોના ચઢતા-ઉતરતા દરજ્જા અવશ્ય છે. સાધકે પોતાને આત્મોન્નતિને યોગ્ય ઉચ્ચ કોટિનો ધર્મ

ક્યો?—તેની સ્વયં શોધ કરવી જોઈએ અને મધ્યસ્થદૃષ્ટિથી—
પક્ષપાતરહિતપણે જે શોધાય તે સ્વીકારવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

સઘળાં દર્શનકારો શબ્દથી સ્યાદ્વાદને નહિ માનવા
છતાં, અર્થથી જૈન સ્યાદ્વાદ ચક્રવર્તિની આજ્ઞાનો સીધી કે
આડકતરી રીતે સ્વીકાર કર્યા વિના ચાલતું નથી.

સર્વ નય સાપેક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રગ-
ટતાં અનેક વિરોધો શમે છે અને મિથ્યાજ્ઞાન તથા રાગ-
દ્વેષનો પણ ઉપશમ થાય છે. સદ્ગુરુ સર્વ નયોની અપેક્ષાએ
સર્વ ધર્મદર્શનો સમજાવીને શિષ્યને સમર્પે છે, ત્યારે
શિષ્યમાં યોગ્યતા પ્રગટે છે.

વિશ્વમાં પ્રવર્તિત સર્વ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ
અનુભવ્યાથી તથા સર્વ ધર્મોની વૃદ્ધિમાં હેતુઓનો અનુભવ
કર્યાથી, સર્વધર્મપ્રવર્તક વિચાર-આચરોની કુશલતા પ્રાપ્ત
કરી શકાય છે.

સર્વ ધર્મના સિદ્ધાંતોની માન્યતાઓને સાપેક્ષપણે
સમજનાર તથા વર્તમાનકાળમાં ધર્મપ્રવર્તક માન્યતાઓને
તથા પ્રવૃત્તિઓને સાપેક્ષપણે સમજનાર, ધર્મની અને ધર્મી-
ઓની વૃદ્ધિ કરી શકે છે.

વિશ્વવર્તી સર્વ ધર્મમાં જે સત્ય સાર છે, તે સર્વજ-
વીરપ્રભુ પ્રતિપાદિત વેદવચનો છે—એમ જાણી, સર્વ ધર્મના
સત્ય સારને જે ગ્રહણ કરે છે તે સત્ય જ્ઞાની બની શકે છે.
સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માની આ દૃષ્ટિ હોય છે.

જે સ્યાદ્વાદદૃષ્ટિ ચાને અનેકાન્તદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, તે

અનેક નયોની સાપેક્ષતાએ સર્વ ધર્મોમાંથી સત્ય ગ્રહી શકાય છે.

આ વિશ્વમાં જ્યાં-ત્યાં સત્ય ઘણું છે-એમ શ્રી વીતરાગ-સર્વજ્ઞદેવ પ્રરૂપે છે. સત્યના અંશ વિના કોઈ ધર્મ વિશ્વમાં જીવી શકતો નથી. હિંસા, મિથ્યા માન્યતા વિગેરે અસત્ય પણ હોય છે, પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિ-જ્ઞાનીપુરુષ હંસની દષ્ટિ ધારણ કરી અસત્ય ધર્મને મૂકી સત્યને ગ્રહે છે.

દુનિયામાં જો કોઈ નીતિમાન માણસના ચોપડા શંકા-શીલ કે ખોટા છે-એમ કોઈ કહે તો ગુન્હેગાર ગણાય છે, તો સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવા પરમ વીતરાગ પરમાત્માના વચનમાં શંકા ધારણ કરનારો, તેને ખોટો કહેનારો ગુન્હેગાર કેમ ન ગણાય ?

સ્વયં સત્યવાદી ન બનવું એ જોટલો ગુન્હો છે, એના કરતાં પણ જો એ સત્યવાદી છે એમના પ્રત્યે અસદ્ભાવ ધારણ કરવો એ મોટો ગુન્હો છે અને એ અસદ્ભાવ થાય એવું પ્રવર્તન કરવું એ તેથી પણ મોટો ગુન્હો છે.

અસત્યવાદી જીવ સત્યવાદી થઈ શકે છે, પણ સત્યવાદી પ્રત્યે અસદ્ભાવ ધારણ કરનારો કદી પણ સત્યવાદી બની શકતો નથી.

જે મનુષ્યો તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ સમજતા નથી-જેઓને શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું જ્ઞાન નથી, તેઓ પરમાત્માના સાચા સેવક બની શકતા નથી. જેઓને મુક્તિની ઈચ્છા નથી અને જેઓ પરમાત્માની આજ્ઞા યથાર્થ પાળતા નથી, તેઓ પણ પરમાત્માના સેવક બની શકતા નથી.

જૂઠા જૂઠા મનુષ્યો, જૂઠા જૂઠા સંપ્રદાયો અને જૂઠા જૂઠા દાર્શનિક વિચારો ધરાવતા હોય તોય, જે તેઓ સદ્-વિચાર અને સદાચરણ, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, સુશીલતા અને સભ્યતા, તેમજ પવિત્ર વર્તન-પ્રવર્તનથી પોતાનો જીવનવિકાસ સાધી રહ્યા હોય, તો તે બધા લિંગ લિંગ સંપ્રદાયના છતાં ધર્મમાં એક છે.

જેઓએ ઇન્દ્રિયોનો જય કરી ક્રોધનો જય કર્યો છે, ક્રોધનો જય કરી મનનો જય કર્યો છે અને મનનો જય કરી જેમના આશય શુભ થઈ ગયા છે અર્થાત્ જેમનાં હૃદય પૂર્ણ પવિત્ર છે, એવા મહાનુભાવ પુરુષો જૂઠા જૂઠા ધર્મ-માર્ગે પણ પરમાત્મગતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ખરેખર સર્વ સુસુષુઓ પરમેશ્વરરૂપી સેવ્યના સેવકો છે અને કોઈ દૂર અને કોઈ પાસેના સેવકો એવા લેહો મટાડી શકાતા નથી.

જેઓ પરમાત્માના નામે કરી ગર્વિષ્ટ બની ગયા છે અને જ્ઞાનમાર્ગથી વિમુખ છે, તેઓ ધ્રુવકો જેમ સૂર્યને જોઈ શકતા નથી તેમ પરમાત્માને જોઈ શકતા નથી.

ધર્મના વિભાગો પડી શકતા નથી, પણ ધર્મના સાધનોના વિભાગો પડી શકે છે. પરમાત્મદશામાં કોઈનો પણ મતભેદ નથી, પરંતુ પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાના ધર્મના સાધનોમાં-વ્યાપારોમાં મતભેદ છે.

સર્વ આસ્તિકદર્શન પારિણામિક ભાવે સુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ નિઃસંશય છે, પણ યથાર્થદષ્ટિ-સમ્યક્દષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્યજ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી.

જૈનધર્મનો આશય, દિગંબર તેમજ શ્વેતાંબર આચાર્યોનો આશય ને દ્વાદશાંગીનો આશય માત્ર સનાતન ધર્મ પમાડવાનો છે અને તે જ સારરૂપ છે. આ વાતમાં કોઈ પ્રકારે જ્ઞાનીઓનો વિકલ્પ નથી અને તે જ ત્રણેય કાળમાં જ્ઞાનીઓનું કહેવું છે, હતું અને હશે.

મૂળ તત્ત્વમાં કયાંય ભેદ ન હોય—માત્ર દૃષ્ટિમાં જ ભેદ જણાય, તો આશય સમજી પવિત્ર ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કર!

વર્તમાનકાળ દુઃખમકાળ વર્તે છે. મનુષ્યોના મન પણ દુઃખમ જ જોવામાં આવે છે. ઘણું કરી પરમાર્થથી શુષ્ક અંતઃકરણવાળા પરમાર્થનો દેખાવ કરી સ્વેચ્છાએ વર્તે છે. એવા વખતમાં કોનો સંગ કરવો?, કોની સાથે કેટલું કામ પાડવું?, કોની સાથે કેટલું બોલવું?, કોની સાથે પોતાના કેટલા કાર્ય—વ્યવહારનું સ્વરૂપ વિદિત કરી શકાય?—એ બધું લક્ષમાં રાખવાનો વખત છે, નહિ તો સદ્વૃત્તિવાન જીવને એ બધા કારણો હાનિકર્તા થવાનો સંભવ છે.

વાતાવરણ તથા સ્થાનના પરિવર્તનથી મનુષ્યોના મનોભાવ તથા વિચારોનું કેટલોક અંશે પરિવર્તન થઈ જાય છે. જે સ્થલમાં રહેવાથી આત્મા શુભ ભાવમાં ન રહી શકે, તે સ્થલનો તુરત જ ત્યાગ કરવો.

નિમિત્તે કરીને જેને હર્ષ થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને શોક થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને ઈન્દ્રિયજન્ય વિષય પ્રત્યે આકર્ષણ થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને ઈન્દ્રિયને પ્રતિકૂળ એવા પ્રકારોને વિષે દ્વેષ થાય છે, નિમિત્તે કરીને જેને ઉત્કર્ષ આવે છે, નિમિત્તે કરીને જેને કષાય ઉદ્ભવે છે;

એવા જીવને બને તેટલા તે તે નિમિત્તવાસી જીવોનો સંગ ત્યાગવો ઘટે છે અને નિત્ય પ્રત્યે સત્સંગ કરવો ઘટે છે. સત્સંગના અયોગે તથાપ્રકારના નિમિત્તથી દૂર રહેવું ઘટે છે.

જે સત્સંગતિ, ધર્મશાસ્ત્રોનું વાંચન અને તત્ત્વમનન-એ ત્રિપુટીનો અહર્નિશ સમાગમ રાખવામાં આવે, તો ગમે તેવા વિષમકાળમાં પણ મનુષ્યો પોતાની જાંઘળીને પવિત્ર બનાવી શકે છે.

સાંભળવા યોગ્ય તત્ત્વ સાંભળવાની ઉત્કટ ઈચ્છા, પરિહારને યોગ્યનો પરિહાર, સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ અને આત્મ-ધર્મને વિષે સ્થિત એવા સત્પુરુષોને ઓળખી તેમની હૃદયથી પ્રશંસા કરવી-એ ચાર આત્માને પરમ હિતકારી છે.

સત્પુરુષોની પ્રશંસા એ છે કે-શુભવાન મહાત્માઓની શુભવાન તરીકેની ઓળખાણપૂર્વક તેમને યથાયોગ્ય પ્રણામ-નમસ્કાર કરવા અને અંતઃકરણમાં પૂજ્યબુદ્ધિ ધારણ કરવી.

હરિઃ મનુષ્ય જેમ ધનવાનને ત્યાં રહેતું સુવર્ણ જૂએ તથા સ્પર્શ કરે તો પણ ભાગ્યહિનને તે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપવાળા આત્માનું શ્રવણ તથા મનન કર્યા છતાં પણ વૈરાગ્યરૂપ ભાગ્ય વિના વિષયી જનોને તે આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

શાસ્ત્ર, શુદ્ધો વિનય, ક્રિયા અને આવશ્યક-એ સર્વ વ્યવહારને વિષે નિપુણ પુરુષોએ સંવરના અંગરૂપ એટલે સાધનપણે કહ્યા છે, પણ સંવરરૂપ કહ્યા નથી.

વાણી, શરીર અને મનના પુદ્ગલો એટલે પરમાણુ-સમૂહો (સ્કંધો) પ્રાણીના સંબંધમાં સ્વભાવથી વિલક્ષણ હોય

છે. તેઓ એટલે ઉપર કહેલી બાહ્ય ક્રિયામાં પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો કર્મનિરોધરૂપ ફળને વહન કરનારા-પ્રાપ્ત કરનારા થતાં નથી, પણ આત્માના સ્વભાવરૂપ જ્ઞાનાદિક-જ્ઞાન, દર્શન, નિવૃત્તિ, ક્ષમા વિગેરે ભાવો એટલે ચેતનના પરિણામો સંવરપણાને અર્થાત્ કર્મના નિરોધમાં કારણપણાને પામે છે.

શિષ્યની જે ખામીઓ હોય છે તે જે ઉપદેશકના ધ્યાનમાં આવતી નથી, તે સાચો ઉપદેશક ન સમજવો. આચાર્યોદ્ધિ એવા હોવા જોઈએ-શિષ્યના અલ્પ પણ દોષ જાણે અને તેનો યથાસમયે યોગ્ય પણ આપી શકે.

ભૂલને વશ બનેલાનો તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે-ત્યાં તેમનો દોષ નથી. પૂર્વનો પ્રબળ સંસ્કાર તેની વેગની દિશામાં ઝડપથી ગતિ કરતો હોવાથી તે સામે ટક્કર ઝીલી ઉભા રહેવું, એ ગમે તેવા પુરૂષાર્થી આત્માને માટે અશક્ય અને અસંભવિત પ્રાયઃ છે.

કેઈના એકાદ સામાન્ય નિર્બળ ભાગને દેખી તેના આખા ચારિત્રનું માપ કાઢવું યોગ્ય નથી.

આપણે બીજાના આશયોની તુલના કરવામાં ઘણી વાર ભૂલ કરીએ છીએ. આપણે અમુક કાર્ય જોઈએ છીએ, પણ તે કાર્ય કરવાનો આશય જોતાં નથી.

જેવી જેની મનોવૃત્તિ હોય, તદનુકૂળ મનોવૃત્તિ પ્રમાણે વહવાથી યા પ્રવૃત્તિથી મનમાં આનંદ પ્રગટે છે અને તેવી મનોવૃત્તિથી પ્રતિકૂળ વહવાથી યા તેવા આચરણથી મનમાં અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

અસમ્યક્ આબતમાં સામાને અનુકૂળ થવું, તે અહિત-કારી હોઈ તજવા યોગ્ય છે.

અમુકનો ઉપકાર કરીશ તો તેનાથી અમુક જાતિનો મને લાભ થશે—એવી બુદ્ધિ રાખીને જે ઉપકાર કરે છે, તે ઉપકાર નથી પણ એક જાતિનો લેવડ-દેવડનો વ્યાપાર છે.

કેટલીક વાર આપણે ખીજાની દાક્ષિણ્યતા રાખવી પડે છે અને તેથી કરીને આપણા મનને અણુગમતું કામ કરવાની ફરજ પડે છે. જો ધાર્મિક અને સાંસારિક ઉત્તમ કાર્યમાં પ્રેરણા હોય, તો જ દાક્ષિણ્યતા સાચવવી અને તેનું જ નામ દાક્ષિણ્યતા કહેવાય છે.

માત્સર્યભાવરહિત અને પાપકાર્ય પ્રતિ તિરસ્કારસહિત ગાંભીર્યતા ને ધૈર્યતા—એ બન્ને પવિત્ર આશયયુક્ત જેમાં દાક્ષિણ્યપણું હોય, તો જ તેનું સત્ય દાક્ષિણ્યપણું કહેવાય. અન્યથા, એ બન્ને આશય વિનાનું દાક્ષિણ્યપણું ભદ્રિક આત્માને મારનાર કાતિલ શસ્ત્ર બાણવું.

પાણીમાં મીઠું જેમ એક રસ થઈ જાય છે, તેમ આત્મામાં મનનું એકય થવું તેનું નામ સમાધિ છે.

કહેવું તે રૂપું અને કરવું તે સોનું, તેમજ તેનો અનુભવ લેવો તે રત્નસમાન છે.

આત્મપ્રસન્નતા ‘સત્વગુણ’નું ચિહ્ન છે, પરિતાપ ઉપ-જાવવો એ ‘રજોગુણ’નું ચિહ્ન છે અને દીનતા ક્રોધપ્રમુખ ‘તમોગુણ’નું ચિહ્ન છે.

અધમાધમ પુરૂષના લક્ષણ આ પ્રમાણે હોય છે. સાચા—સત્પુરૂષને દેખી દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય, તેનાં સાચા વચન

સાંભળી નિંદા કરે, સાચી બુદ્ધિવાળાને દેખી રોષ કરે, સરળને મૂર્ખ કહે, વિનય કરનારને ખુશામતીઆ કહે, પાંચ ઇન્દ્રિયો વશ કરી હોય તેને લાગ્યહીન કહે, સાચા ગુણવાળાને દેખી રોષ-ઇર્ષ્યા કરે, વિષયાસક્તિમાં લયલીન થાય અને નિત્ય વિકથા કરે, -આવા જીવો અશુભ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પાશવીય-૧, ધર્માન્ધ-૨, વિવેકશૂન્ય-૩, શારીરિક-૪, સ્વાર્થ-૫, વૈકારિક-૬, અનાર્થ-૭, ઇન્દ્રજાલ-૮, વિષયપ્રેમ-૯, અવિવેક-૧૦, ચલ-૧૧, વ્યક્તિપ્રેમ-૧૨, સાધ્યશૂન્ય-૧૩, નૈતિક-૧૪, ક્ષયિક-૧૫, નિઃસાર-૧૬, ધર્મથીજ-૧૭, પૂર્વસંસ્કાર-૧૮, ગુણપ્રેમ-૧૯, અને આત્મિક પ્રેમ-૨૦. આ વીસ જાતિના પ્રેમ છે. પ્રથમના સોલ સંસારવૃદ્ધિના હેતુ છે, જ્યારે ધર્મથીજ આદિ છેલ્લા ચાર પ્રેમ મુક્તિના ઉત્તરોત્તર કારણરૂપ છે. ધર્મથીજ પ્રેમની સામાન્યથી-માર્ગાનુસારીપણાથી શરૂઆત થાય છે અને વિશેષથી સમ્યક્ત્વથી શરૂઆત સમજવી. આ પ્રેમ સિવાય ધર્મની શરૂઆત થતી જ નથી.

મોક્ષ આપણું પરમ સાધ્ય હોવું જોઈએ. આપણે શુભ કાર્યો કરીએ છીએ તેનો તથા દાન, જ્ઞાન, ક્રિયા, ઇન્દ્રિયોનું દમવું વિગેરેનો હેતુ શો ? કોઈ કહેશે કે-જનહિત. જનહિત કરવાનો હેતુ શો ? આ પ્રમાણે સવાલો પૂછતાં પૂછતાં છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ જ આવશે.

આત્મા સર્વ વ્યવહારિક ઉપાધિઓથી મૂકાઈ સ્થિરતામાં રહે, એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વનું અંતિમ સાધ્ય

છે, અને હંમેશને માટે અવિનાશી એવા મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત કરવું એ પરમ સાધ્ય છે, તથા તેને માટે જ પ્રયાસ છે અને હોવા જોઈએ.

જે લોકના વ્યવહારમાં પ્રવર્તે તે જ વ્યવહારયોગ્ય કહેવાય. લોકો ઉપાદેય પદાર્થોમાં પ્રવૃત્તિ અને હેય પદાર્થોથી નિવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ કરે છે, માટે વ્યવહાર-યોગ્ય શ્રુતજ્ઞાન હોવાથી તે જ અત્યંત લોકોપકારી છે.

શ્રુતજ્ઞાનની ભાવનાથી આત્મજાગૃતિ, વિવેકદૃષ્ટિનો વિકાસ અને બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો સમજવાને લાયક બને છે, ઉત્સર્ગ-અપવાદ સમજાય છે, વસ્તુની બધી દિશાઓ જાણી શકાય છે અને સાપેક્ષવૃત્તિએ વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરવાનું બળ આવે છે. સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિ તે જ કહેવાય છે. તેને લઈને દરેક વસ્તુ તથા દર્શનના ભેદોનો અપેક્ષાએ સદ્ભાવ સમજી શકાય છે.

સર્વ જિનમતનું ચિત્ત સ્યાદ્વાદ છે. ‘સ્યાત્’ પદનો અર્થ ‘કથંચિત્’ છે; માટે જે ઉપદેશ હોય તેને સર્વથા-રૂપ જાણી ન લેવો, પણ ઉપદેશના અર્થને જાણી ત્યાં આટલો વિચાર કરવો કે-આ ઉપદેશ કયા પ્રકારે છે?, કયા પ્રયોજન સહિત છે? અને કયા જીવને કાર્યકારી છે? ઇત્યાદિ વિચાર કરીને અર્થ ગ્રહણ કરવો.

વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કેાઈ વસ્તુ સંપૂર્ણસ્વરૂપે સમજવામાં આવે નહિ. આ માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી અને સાર્થક છે. વસ્તુસ્વરૂપ જેવા પ્રકારનું હોય તેવી રીતિએ તેની વિવેચના કરવી જોઈએ.

ન્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ બંધાઈ જાય છે, ત્યારે વિચારક ગણાતા સમર્થ આત્માઓ પણ સ્યાદાદ પ્રધાન જૈનદર્શનની તત્ત્વવ્યવસ્થાને સમજી શકતા નથી અને પરિણામે વિજ્ઞાતીય ભ્રમણાઓમાં અટવાઈ મિથ્યાત્વના ગાઢ અંધકારમાં ડૂબી જાય છે.

સ્યાદાદ સિદ્ધાંતનો ઉદ્દેશ એ જ કે-કોઈ પણ સમજદાર વ્યક્તિ કોઈ વસ્તુના વિષયમાં સિદ્ધાંત નિશ્ચિત કરતી વખતે પોતાની પ્રમાણસિદ્ધ થતી પ્રામાણિક માન્યતાઓને ન છોડે, પરંતુ અન્યની પ્રામાણિક માન્યતાઓનો પણ આદર કરે.

સ્યાદાદ સિદ્ધાંત હૃદયની ઉદારતા, દૃષ્ટિની વિશાળતા, પ્રામાણિક મતભેદની જિજ્ઞાસા અને વસ્તુના વિવિધપણાના ખ્યાલ પર જ છે.

સ્યાદાદી એટલે ‘આ પણ સાચું’ ને તે પણ સાચું’ ‘આમેય ખરું ને તેમેય ખરું’-એમ અવ્યવસ્થિત વિચારવાળા નથી હોતા. સ્યાદાદ તેમ માનવા કે મનાવવા કહેતો પણ નથી, ઉલટું તે તો દૃષ્ટિને સ્થિર કરીને અનેક દૃષ્ટિએ વસ્તુને જોવાનું કહે છે.

લગવાન મહાવીરનો સ્યાદાદનો પાઠ જગત્ની ભિન્ન ભિન્ન જણાતી વિચારસરણીઓને ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાદૃષ્ટિએ સમન્વયના ધોરણ પર વિચારવાનું શીખવે છે.

અનેકાન્ત એટલે કોઈ પણ એક વસ્તુને પ્રામાણિકપણે અનેક દૃષ્ટિઓનો તપાસપૂર્વકનો અનેક દૃષ્ટિઓનો-અપેક્ષાઓનો

સમુચ્ચય. આ માત્ર વિચારનો જ વિષય નથી, પરંતુ આચરણમાં પણ તેને સ્થાન છે.

સ્યાદ્રાહનું આ શિક્ષણ જગતના સાંપ્રદાયિક કલહ-કૌલાહલને શમાવવામાં અને રાગ-દ્વેષને ઠારવામાં મહાન ઉપયોગી છે.

સ્યાદ્રાહની પાછળ સામ્યવાદનું રહસ્ય છે, અર્થાત્-તેમાં સમભાવપૂર્વકનો વાદ છે. સ્યાદ્રાહના અભ્યાસપાઠમાં ‘અપેક્ષા-વાદ’ અને ‘સમન્વયવાદ’ પ્રાધાન્ય ધરાવતાં હોઈ, એ બન્ને સ્યાદ્રાહના જ નામાન્તર થઈ પડ્યા છે.

અનેકાન્તવાદ જનતામાં શાન્ત ભાવનું વાતાવરણ ઉપજાવનાર છે અને એથી જ એ સમભાવનું મૂળ છે. એટલા માટે સત્પુરુષો એને સામ્યવાદ પણ કહે છે.

નયવાદ મનુષ્ય-પ્રજાની દૃષ્ટિને વિશાળ અને હૃદયને ઉદ્ધાર બનાવી મૈત્રીભાવનો રસ્તો તેમને સરળ કરી આપે છે. આ રીતે જીવનના કલહો શમાવવામાં અને જીવન-વિકાસનો માર્ગ સરળ કરી આપવામાં નયવાદ સંસ્કારી જીવનનું સમર્થ અંગ છે.

અનેકાન્તવાદનું મૂખ્ય ધ્યેય સંપૂર્ણ દર્શનોને સમાનભાવથી (સરખા ભાવથી નહિ) દેખી માધ્યસ્થભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આ જ ધર્મવાદ છે અને આ જ શાસ્ત્રનો મર્મ છે. જેવી રીતિએ પિતા પોતાના સર્વ પુત્રો ઉપર સમભાવ રાખે છે, તેવી રીતિએ અનેકાન્તવાદ સંપૂર્ણ નયોને સમાનભાવથી દેખે છે. જેમ સઘળી નદીઓ એક સમુદ્રમાં જઈને મળે છે, તેમ સઘળાં દર્શનોનો અનેકાન્ત દર્શનમાં

સમાવેશ થાય છે. એથી જ જૈનદર્શન સર્વ દર્શનોના સમન્વય કરે છે.

જેમ અનેકાન્તદષ્ટિ એ એકાન્તદષ્ટિ ઉપર પ્રવર્તતા મતાં-તરોના અભિનિવેશથી બચવાની શિક્ષા આપે છે, તેમ તે અનેકાન્તદષ્ટિને નામે બંધાતા એકાન્ત ગ્રહોથી બચવાની પણ શિક્ષા આપે છે. જૈન પ્રવચન અનેકાન્તરૂપ છે—એમ માનનાર પણ, જો તેમાં આવેલા વિચારોને એકાન્તરૂપે ગ્રહણ કરે, તો તે સ્થૂલદષ્ટિએ અનેકાન્તસેવી છતાં તાત્ત્વિકદષ્ટિએ એકાન્તી જ બની જાય છે.

જેમાં અનેકાન્તદષ્ટિ લાગુ કરવી હોય, તેનું સ્વરૂપ બહુ બારીકાઈથી તપાસવું. તેમ કરવાથી સ્થૂલદષ્ટિએ દેખાતાં કેટલાક વિરોધો આપોઆપ શમી જાય છે અને વિચારણીય વસ્તુનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ચોક્કસ રીતે ધ્યાનમાં આવે છે.

શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પોતાના રચેલા પદમાં બળાપો કરી એવો ભાવ જણાવે છે કે—જો આ સાતેય ન્યાદિને—અનેકાન્તવાદને એક બાબુથી જોઈએ તો તે સ્યાત્ અસ્તિ લાગે છે, બીજી દષ્ટિથી જોઈએ તો તે સ્યાત્ નાસ્તિ લાગે છે, વળી અવક્રાવ્ય લાગે છે,—એમ અનેક રૂપે દેખાય છે. વળી એ સાતેય નયો તેના જૂદા જૂદા આકારમાં બતાવે છે. આવું તેનું સ્વરૂપ તો કેઈ નિષ્પક્ષ થઈને જૂએ તો જ દેખી શકે ને તેવા તો જગતમાં વિરલા જ છે. પોતાના મતમાં આસક્ત હોય તે તેને સમજવી શકતા નથી. સત્યને સત્ય ન માનતાં પોતાનું સત્ય માનવારુપ આગ્રહમાં મસ્ત બની ગયા હોય, તે કેવી રીતિએ દેખી શકે ?

લગવાન મહાવીર જમાલીને કહે છે કે-વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ ઉભય દષ્ટિને આધારે કોઈ પણ માન્યતા સ્થિર કરવામાં આવે અગર પ્રવૃત્તિ રહી શકે. કેવળ વ્યવહારદષ્ટિ પ્રમાણે વર્તતા ભેદ અથવા વિરોધબુદ્ધિ વધારે કેળવાય અને ટૂંકી દષ્ટિ ને ધૈર્ય ખૂટી જતાં સાધ્ય સુધી ન જ પહોંચી શકાય : અને વ્યવહાર વિનાની કેવળ નિશ્ચય-દષ્ટિને ખરા અર્થમાં અનુસરતાં નુકશાન થાય. વળી તેમ કરનાર પણ ઘણા અલ્પ હોય, પણ સામુદાયિક હિતની સંભાવના ઘણી ઓછી રહે છે. આથી નિશ્ચયદષ્ટિને લક્ષ્યગત રાખી વ્યવહારદષ્ટિ અનુસાર વર્તન કરવામાં જ ક્રમિક વિકાસનો વધારે સંભવ છે.

જેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ કથન ન હોય અને આત્માની ઉન્નતિને લગતો જેમાં ભૂરિ ભૂરિ ઉપદેશ કર્યો હોય, એવું તત્ત્વના ગંભીર સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું અને રાગ-દ્વેષ ઉપર દબાણ કરી શકનારું પરમ પવિત્ર શાસ્ત્ર ‘આગમ’ કહેવાય છે.

આગમમાં પ્રકાશ કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન અતિ ગંભીર હોય છે. એથી જ તટસ્થભાવથી વિચારવામાં ન આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવાનો પૂર્ણ સંભવ રહે છે. દુરાગ્રહનો ત્યાગ, જિજ્ઞાસાશુણ્ણની પ્રબળતા અને સ્થિરતા તથા સૂક્ષ્મદષ્ટિ-એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયા હોય, તો આગમતત્ત્વોના ઉંડાણમાં નિર્ભીક્તાથી વિચરી શકાય છે.

સાત નય અથવા અનંત નય છે, જે બધાં એક આત્માને જ અર્થે છે : અને આત્માર્થ એ જ એક ખરો

નય છે. નયનો પરમાર્થ જીવથી નીકળે તો ફળ થાય, છેવટે ઉપશમભાવ આવે તો ફળ થાય, નહિ તો જીવને નયનું જ્ઞાન જાળરૂપ થઈ પડે. અને વળી અહંકાર વધવાનું ઠેકાણું પણ બને.

જગત્માં મનુષ્યોનો કોઈ પણ વિષય સંબંધી એક-સરખો મત હોતો નથી, સર્વના વિચારો જૂદા જૂદા હોય છે : છતાં અપેક્ષાવાદથી-અનેકાન્તવાદથી લિન્ન લિન્ન વિચારો-માં રહેલું સત્ય તારવી લેવું અને જે જે અસત્ય વિચારો હોય તે સંબંધી મૌન રહી સહનશીલતા ધારણ કરવી. વિચારોની લિન્નતાથી વ્યક્તિ ઉપર દ્રેષ ન કરવો. દ્રેષને શમાવવા માટે જ લગવાને અનેકાન્તવાદ પ્રરુચ્યો છે.

મધ્યસ્થ પુરુષ સર્વ નયોને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ માન આપી તત્ત્વક્ષેત્રની વિશાળ સીમાનું અવલોકન કરે છે અને એથી જ એને રાગ-દ્રેષની નડતર નહિ થતી હોવાથી આત્માની નિર્મળ દશા મેળવવા ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે.

દુર્વિદ્વદ્ધ, પક્ષદૃષ્ટિ અને ઇર્ષાળુ મનુષ્ય અન્યના સત્ય લખાણને અસત્-વિપરીત દૃષ્ટિથી જૂએ છે. એનામાં અદેશક-ભાવ તથા દૃષ્ટિભેદનો ત્યાગ નહિ થયેલો હોઈ સત્ય વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમશૂન્યતા હોય છે.

ધર્મરૂપ આત્મભાવ

જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે, તે તે પ્રકાર ધર્મતા છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્ય ભાવ પામે, તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે પણ ધર્મરૂપ નથી.